

ТӘУЕЛСІЗДІККЕ ЖОЛ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ

§ 41. Мемлекеттік егемендікті жоғалту

Бүгінгі сабакта:

- Ресей империясының протектораты;
- әкімшілік реформалар – отарлау құралы;
- Қазақ даласының Ресей империясының құрамында болуы;
- «отарлаушылық ігіліктер» туралы қарастырамыз.

Кілт сөздер:

- империя
- протекторат
- губернатор
- хан билігі
- реформа
- әкімшілік реформа
- генерал-губернаторлық
- бай
- жатақ

Ресейдің өз аумағын кеңейтуге деген ұмтылышы оның Орталық Азияға қызығушылығын тудырды. I Петр (1682–1725 жж.) қазақ даласын «Шығыстың кілті және қақпасы» деп атады. Алайда I Петрдің өлімінен кейін, Ресейдің шығысқа бағытталған саясаты уақытша тынышталып қалды.

Ресей империясының протекторатын қабылдау. Әбілқайыр ханның Ресей императорына жүгінісі ойрат шапқыншылықтарынан кейінгі ауыр жағдайдан туындаған еді. Әбілқайыр Ресей ойраттар, башқұрттар және қалмақтармен соғыста көмек беріп, Даладағы өзара қырқысулады тоқтатуға өсерін тигізеді деп есептеді. Бірақ кіші жүз билері мен батырларының көпшілігі және

бұқара халық Ресейдің бодандығын қабылдау тәуелсіздікті жоғалтуға өкеледі деп оған қарсы болды. Дегенмен олардың арасындағы ауызбіршіліктің болмауына байланысты қарсы әрекет жасай алмады. 1731 жылды 19 ақпанда император Анна Иоановна Кіші жүзді протекторат құқықтарымен Ресейдің қол астына қабылдау туралы грамотаға қол қойды. Ресейдің қол астына өтуді кейін Орта жүз ханы Сәмеке, Орта жүз ханы Әбілмәмбет және Абылай сұлтан қабылдады.

Назар аударыңдар! Протекторат – мемлекетаралық қатынастар түрі. Мұнда бір ел ішкі істерінде автономиялылығын және өз билеуші әулетін сақтай отырып, халықаралық қатынастарда басқа елдің өзінен жоғары екендігін мойындайды.

Протекторат ішкі істерге араласуды көзdemесе де, 1734 жылды Орынбор экспедициясы деп аталған үйым құрылды. Оның міндеті Далага

бақылау жүргізу болды. 1735 жылы Орынбор қаласының негізі қаланып, 1744 жылы ол губерния орталығына айналды. Қазақ даласының шеткери аймақтарында казактардың бекініс шептері салынды. Отарлау саясаты алғаш казактардың көмегімен жүргізілді. Орынбордың алғашқы губернаторы И.И.Неплюев Кіші жүз қазақтарына Жайық өзені бойында көшіп-қонуға және оның оң жағасына өтуге тыйым салды. 1780 жылдары О.Игельстром Кіші жүздегі хан билігін жоюға әрекеттенді.

1801 жылы Өбілқайыр ханың немересі Бекейге өз қол астындағы-лармен Жайық өзенінің оң жағасына көшуге рұқсат етілді. Бұл жерде Бекей (Ішкі) ордасы құрылып, хан билігі 1845 жылға дейін сақталды.

Әкімшілік реформалар – отарлау құралы. XIX ғасырда қазақ даласын отарлау саясаты негұрлым жүйелі жүргізіле бастады. Орта жүз бен кейбір Ұлы жүздің жерлері Батыс Сібірге қарайтын Сібір қырғыздарының облысына біріктірілді. 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылданды. Соның негізінде облыс округтерге, болыстар мен ауылдарга бөлінді. Қошпелілерге басқа округке рұқсатсыз көшуге тыйым салынды. Хан билігі жойылды (Орта жүздің соңғы ханы Уәли хан болды). Округті аға сұлтан, болыстарды болыстық сұлтан, ауылдарды ауыл старшыны басқарды. Билер соты тек ұсақ істер деңгейінде ғана сақталып, қылмыстық істер империялық зандар негізінде қарастырылды. Қазақтар қазынаға салық төлеуге тиіс болды.

Назар аударындар! «Сібір қырғыздары туралы жарғының» қабылдануы Орта жүздің іс жүзінде Ресей империясының құрамына кіруін білдірді.

1824 жылы «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» қабылданды. Кіші жүзде де хан билігі жойылды. Кіші жүздің соңғы хандары Шерғазы мен Арынғазы болды. Енді басқаруды Шегаралық комиссия жүзеге асырды. Жүз бөліктеге, дистанцияларға (бекіністер арасындағы жерлер) және ауылдарға бөлінді. Бөліктеге сұлтан-әкімдер, дистанцияларды дистанция басшылары, ауылдарды старшындар басқарды. Өскери шеп бойындағы қазақтарға попечитель лауазымы енгізілді. Қылмыстық істерді өскери сот немесе Шегаралық комиссия қарады.



Абылай хан. Суретші
А.Дүзелханов



Өскери шеп бекіністерін салушы казактар. Суретші *Н.Каразин* (XIX ғ.).

Назар аударындар! 1820 жылдардағы реформалар қазақ жерлерінің саяси жүйесін өзгертті. Қазақ қоғамының шаруашылық-экономикалық және этноәлеуметтік негіздері бұзылды. Реформалар көшіп-қону еркіндігін шектеді, ал бұл малшаруашылығының құлдырауына және қазақ руладарының араласуына әкелді. Хан билігін жою қазақ мемлекеттілігінің дамуына нұқсан келтірді. Кіші және Орта жүз қазақтары саяси дербестігін жоғалтты.

Ұлы жүздің Ресейге қосылуы. XIX ғасырдың бас кезінде Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан облыстары ортаазиялық Қоқан және Хиуа хандықтарының қол астына өтті. Осы тұста Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия бағытындағы орыс басқыншылығы еki бағытта – Арап мен Жетісу жағынан жүргізілді. 1825 жылды Жетісудың солтүстігіндегі бірнеше орыс бекіністері Сібір қазақтары шебін жалғастырды. 1840 жылдары Арап мен Сырдарияның сағасында Сырдария шебін құрайтын форптар пайда болды. 1853 жылды орыс өскери қоқандық Ақмешіт (қазіргі Қызылорда қаласы) бекінісін басып алды. 1854 жылды Верный (Алматы) бекінісінің іргесі қаланды. 1865 жылды Сырдария және Сібір өскерлері қосылды. Әулиеата (Тараз), Түркістан мен Шымкенттен Түркістан облысы құрылды. 1866 жылды Ташкент алынғаннан кейін Түркістан генерал-губернаторлығы құрылып, оның құрамына Жетісу және Сырдария облыстары кірді. Осы уақытта Жетісу казак өскери құрылды.

Назар аударындар! 1860 жылдардың ортасына қарай Ұлы жүз жерлері, сонымен бірге Қазақстанның бүкіл аумағы Ресей империясының құрамына кірді.

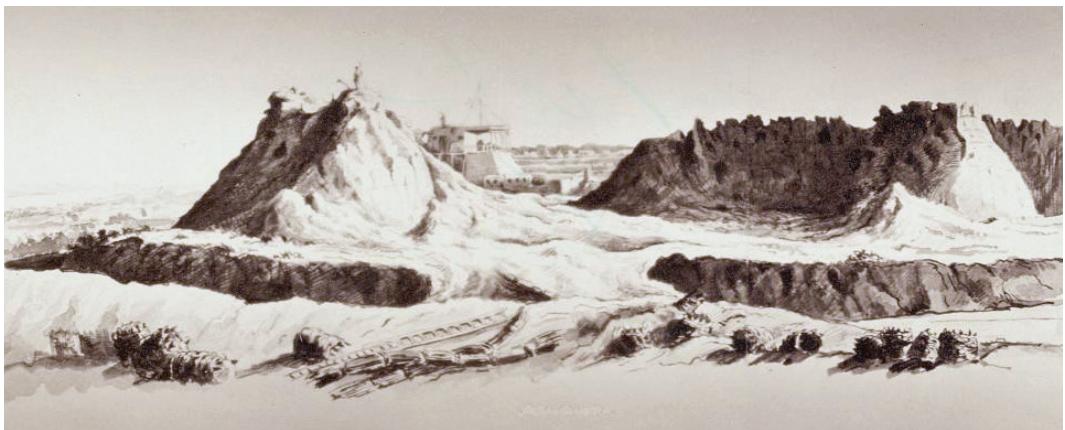
1860–1890 жылдардағы әкімшілік және сот реформалары. 1867–1868 жылдары қазақтар мекендереген облыстарда «Басқару туралы

уақытша ереже» шығарылды. Қазақ аумағы үш генерал-губернаторлықта бөлінді. Орынбор генерал-губернаторлығына Орал және Торғай облыстары, Батыс Сібір генерал-губернаторлығына Ақмола және Семей облыстары, Түркістан генерал-губернаторлығына Жетісу және Сырдария облыстары кірді. Бұрынғы Бөкей ордасының жерлері Астрахань губерниясының құрамына енді. Генерал-губернаторлықтардың барлық өскери және азаматтық билік генерал-губернатордың қолында болды. Облыстарды губернаторлар басқарды және олар уездерге, болыстарға бөлінді. Әрбір болысқа 10–12 ауыл кірді. Ауылдың бір болыстан екінші болысқа ауысусы қызындастылды. Төменгі лауазымдар сайланбалы болды. Алайда сайлаулар сатып алумен және билік үшін құреспен қатар жүрді. Сұлтандар болса, сайланбалы лауазымдарды иеленуге ерекше құқық алған жоқ. Олар тек дәстүрдің күшімен ғана саяси өмірге ықпал етуін жалғастыра берді. Сонымен бірге дәулетті адамдар тобы қалыптасып, олар биліктен сұлтандарды да, рулық ақсүйектерді де ығыстыруды. Болыстық басқарушылар мен старшындар, әдетте, дәулетті адамдардан сайланды.

Қазақ даласында Ресей империясының құқығы қолданысқа енгізіліп, сот билігінің жаңа органдары құрылды. Тек ауылдарда ғана билер соты, ал Түркістан өлкесінің отырықшы халқында қазылар соты (шаригат бойынша) сақталды. Тұтастай алғанда, патша үкіметі исламның ықпалын шектеді. Молдалар Ішкі істер министрлігіне бағындырылды. Мешіттерді, мектептер мен медреселерді өз бетінше салуға тыйым салынды.



Патша жарлығын жариялау. Суретші Н.Каразин (XIX ғ.)



Ақмешіт бекінісінің шабуылдан кейінгі көрінісі.
«Түркістан альбомы» фотожинағынан (1872 ж.)

Барлық жер Ресей мемлекетінің меншігі болып жарияланып, қазақ ауылдарына пайдалану үшін ғана берілді. Далалық өзен-көлдердің жағалауындағы құнарлы жер казак өскерлеріне берілді. Қазактар бұл жерге көшіп-қонуы үшін оны жалға алуы тиіс болды.

1891 жылы қабылданған «Далалық облыстарды басқару туралы Ереже» бойынша қазақ жерлері тағы да бөлінді. Сырдария облысын қоспағанда, барлық облыс Далалық генерал-губернаторлықтың (Далалық өлкенің) құрамына кірді.

Назар аударыңдар! XIX ғасырдың соңында Ресейде буржуазиялық реформалар жүргізумен бір мезгілде қазақ жерлерін тұпкілікті отарлаушылық жүзеге асты. Реформалар қазақ даласының отарлық жағдайын зандық жағынан бекітті.

Уезд бастықтарының құқықтары кеңейтілді. Бұған қоса, орыс және украин шаруаларын Сібір мен қазақ даласына жоспарлы қоныс аударудың басталуына байланысты қоныс аудару басқармалары құрылды. Қоныс аударылған шаруалар жеңілдіктер ретінде: тегін жер мен құрылыш ағаштарын, егіншілікпен, саудамен айналысу құқығын алды. Қазактар мен орыс шаруаларының қоныстануы қазақтарды ең жақсы жерлерінен айырды.

Қазақ даласының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі өлеуметтік-экономикалық дамуы. Жүргізілген реформалар нәтижесінде қазақ даласы жалпыресейлік экономикалық жүйеге қосылды. Оған Ресейдің ақша жүйесі тарапалды. Тауарлы шаруашылық пен сауданың, әсіресе жәрмеңкелік сауданың дамуы жеделдеді. 1899–1905 жылдары Орынбор-Ташкент теміржолы салынды. Ал қазақ аумағының солтүстігінен Транссібір магистралі өтті.

Қазақ қоғамында мұліктік жіктелу күшейді: саудамен байланысты дәүлетті байлармен қатар малынан айырылған, сондықтан көшіп-қону мүмкіндігі жоқ кедейленген адамдар – *жатақтар* пайда болды. Рулық өзара көмектің дәстүрлі жүйесі тоқтады. Жатақтар казактарға немесе шаруаларға батрақ болып жалданды, балық аулаумен немесе тасымалмен айналысты, шахталарға жұмысқа орналасты.

Отаршылдықтың игі істерінің ішінен империяның білім беру және медициналық талаптарының таралуын атап өтуге болады. Уездік қалаларда бастауыш мектептер мен медициналық орталықтар ашылды. Дәрігерлер пайда болып, шешекке қарсы егу жасалды. Тұрмысқа жаңа бұйымдар (самауырлар, керосин шамдары, тігін мәшинелері және басқалар) енгізілді.

Қорытынды. Кіші және Орта жүздің қазақ хандары Ресейдің қол астына өтуді қабылдағаннан кейін, өлкені өскери отарлау басталды. Қазақстанның Ресейге қосылуы 1860 жылдардың ортасында аяқталды. Қосылған жер империяның меншігі болып жарияланып, оны өз қалауынша билеп-тестеді. Қазақтар жарамсыз жерлерге қуылды, ал құнарлы жерлер казактар мен орыс шаруаларына берілді. Өкімшілік реформалар хан билігін және басқарудың бүкіл дәстүрлі жүйесін жойды. Бұл отарлық тәртіптің орнауына және ұлттық мемлекеттік дамудың өзіндік ерекшелігін бұрмалауга соқтырды.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. XVIII ғасырда Ресей империясы Қазақ даласының протектораты болды. Ресей үкіметі протекторат қағидаттарын қалай бұзды?
2. Қазақтардағы хан билігі қашан жойылды? Бұл неліктен қазақ мемлекеттілігінің негіздеріне нұқсан келтірді?
3. 1731–1917 жылдардағы отарлау кезеңін қандай екі ұлken кезеңге бөлуге болады? Бұлайша бөлу қандай критерий бойынша жүргізіледі?
4. Билер соты мен империялық сот органдары қандай істерді қарады? Билер соты қазылар сотынан несімен ерекшеленеді?
5. Даалалық генерал-губернаторлықтың құрамына қандай облыстар кірді?
6. Қазақ даласының Ресей империясының құрамында экономикалық дамуы туралы әңгімелендер.

Күрделі тапсырмалар.

1. Ресей империясының қазақ даласындағы өкімшілік реформалары неліктен көшпелілер шаруашылығын құлдырауға өкелді?
2. Қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік жіктелуі XIX ғасырдың соңындағы әлеуметтік бөлінуден несімен ерекшеленеді? Қандай әлеуметтік топтардың жағдайы нығайды, қандай топтардікі әлсіреді? Мұндай жағдай неліктен орын алды?

§ 42-43. Мемлекеттік егемендікті қалпына келтіру жолындағы қазақ халқының күресі

Бұғынгі сабакта:

- ұлт-азаттық күрес;
- Сырым Датұлының көтерілісі;
- Исадай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының көтерілісі;
- Кенесары хан және оның қазақ мемлекеттілігін қайта өрлеңдегі күресі туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- ұлт-азаттық күрес
- көтеріліс
- ұлт-азаттық соғыс
- қазақ мемлекеттілігі
- тәуелсіздік үшін күрес
- бекіністер жүйесі

Қазақ халқы тәуелсіздікті қалпына келтіру мен мемлекетті сақтау үшін ұзак күрес жүргізді.

Назар аударындар! Халықтың отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресі қоғамның жалпы ұлттық сезіммен қамтылған барлық тобын біріктірді. Ол халықтық және партизандық соғыс, бүліктер мен көтерілістер, наразылық қозғалыстары, идеологиялық және саяси күрес түрінде көрініс тапты. Күрестің түпкі мақсаты мемлекеттік егемендік пен ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу болды.

Қазақтардың ұлт-азаттық күресінің бірнеше кезеңін бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең (XVIII ғасырдың соны мен XIX ғасырдың бірінші жартысы) – монархиялыққа, «жақсы патшага» сену кезеңі және хан билігін қалпына келтіру үшін күрес уақыты. Даланы казактардың отарлауына байланысты жер мәселесінің шиеленісуі, жайылымдардың жетіспеушілігі, казактардың қазақ ауылдарына тонаушылық шапқыншылықтары – XVIII ғасырдың сонында қазақтардың көтеріліске ұласқан наразылығының негізгі себептері болды.

Қазақтар «дұрыс патша» өздеріне аңсаған еркіндік пен жер сыйлайды деген үмітпен Емельян Пугачев бастаған шаруалар соғысына (1773–1775 жж.) қатысты. Қазақ жасақтары бірқатар бекіністі бақылауда үстады, Орынборды тіке шабуылмен алуға өрекеттенді. Алайда көтерілісшілер жеңіліске ұшырады. 1775 жылы қантарда Пугачев өлім жазасына кесілгеннен кейін де қазақ батырлары қаруларын бірден тастаған жоқ. Сондықтан орыс өкіметі қазақ даласына бірнеше жазалаушы жасақ жіберді.

Пугачевшілерден қорқып қалған II Екатерина қазақтарға Жайық пен Ертіс, Еділдің оң жағалауындағы, Қаспий теңізі, Ембі мен Сағызың өзендері бойындағы қысқы қоныстарына қайтып оралуға рұқсат берді. Осының арқасында 1776 жылдың жазына қарай Далада уақытша тыныштық басталды. Алайда бұдан кейін өлкені казактардың отарлауы одан әрі күшейіп, қазақтардың жаңа көтерілісін туындағытты.



Пугачевшілермен күрес. Суретші Н.Каразин (XIX ғ.)

Кіші жұз қазақтарының Сырым Датұлы бастаған көтеріліске (1783–1797 жж.) қатысуы. Қазақтардың өз жерінде дәстүрлі бағыттар бойынша көшіп-қонуы Жайық казактарының бұл жерді, өсіреке неғұрлым құнарлы учаскелерін басып алу ниетімен қарама-қайшылыққа тап болды. Алдымен (1782 ж.) казактар қазактардан казак өскерінің аумағындағы жайылымдарды пайдаланғаны үшін ақы төлеуді талап етті. Кейін қазақтарға Жайықтың оң жағалауына өтуге мұлдем тыйым салды. Жылқы мен малдың тәркіленуі Ұлы Дақада аштық тудырган 1783 жылғы қыстағы жұт жағдайды қынданат түсті. Батыр Сырым Датұлының басшылығымен қазақ жасақтары казак бекіністеріне шапқыншылықтар жасай бастады. 1785 жылдың басында Сырым батырдың қол астында 6 мыңнан астам сарбаз болды. Көтеріліспілер Жайық өзенінің ар жағындағы жерлерді қазақтарға қайтаруды, казактардың шабуылдарын тоқтатуды, Ресей қойған Нұралы ханды биліктен шеттетуді талап етті. 1786 жылдың сәуірде хан Орынборға қашты. Уфандың жергілікті әкімі О.Игельстром Ұлы Дақадағы хан билігін жоюға әрекеттенді. Мұның сәті түспегендіктен, тағы да орыс әкімшілігінің бекітуімен Ералы хан болды. Қазақтардың наразылығы артып, көтеріліс бүкіл Батыс Қазақстанды қамтыды.

1796 жылы орыс әкімет орындарының ұсынуымен Кіші жұзге Есім сұлтан хан бо-



Сырым батыр. Суретші А.Дүзелханов



Жоламан
Тіленшіұлы

лып жарияланды. Хандық билік отаршылдарды қолдаушы билікке айналды. Хан өзін орыс отаршылдық билігінің адал қызметшісі ретінде көрсетті. Сондықтан 1797 жылы көктемде Сырым жасақтарының бірі Есім ханның ауылына шабуыл жасап, оны өлтірді. Кейін Орынбор өкімшілігі Айшуақ сұлтан бастаған хан кеңесін ұйымдастырды. Осымен Сырым Датұлының көтерілісі аяқталды. Оның оңды нәтижелері Жайықтың оң жағасына көшіп-қонуға мүмкіндік берілгендейді және Жайық казактарының қазактарға шапқыншылықтарының бөсендеуі болды.

Хан билігін жоюға қарсы наразылық. 1820 жылдары ұлт-азаттық құрестің жаңадан өрлеуі Ресей империясының отарлық саясатының қүшеноімен байланысты басталды. 1823 жылғы Жоламан Тіленшіұлының көтерілісі казак бекіністерінің Жаңаелек шебінің құрылышынан және Арынгазы хан мен Кіші жүздің кейбір старшындарын орыс тұтқынында ұстап отырудан туындарды. Алайда басты себебі хан билігін жою болды. Жоламан жасақтары шегаралық бекіністер мен 1822 жылғы Жарғы бойынша сайланған сұлтан-басқарушылардың ауылдарына шабуылдар жасады. Көтерілісті басуға казак өскерлері тартылды. Көтеріліс 1835 жылы қайта тұтанды, көтерілішшілер саны 3 мың адамға жетті. Кейіннен Жоламан жасақтары Кенесары Қасымұлы жасағының құрамына қосылды.

Мұнымен бір мезгілде Орта жүз қазақтарының «Сібір қырғыздары туралы жарғыны» енгізуден туындаған наразылық көтерілістері басталды. Көтерілісшілерді Саржан Қасымұлы басқарды. Ол хан билігін қалпына келтіру үшін он екі жыл бойы құрес жүргізді. 1834 жылы Саржан мен қоқандықтардың біріккен өскері Ұлытау таулы аймағына орналасты. Женіліс Саржанды Түркістанға шегінуге мәжбүр етті. 1836 жылды Қоқанның Ташкенттегі жергілікті өкімі Саржанды бауырларымен бірге опасызыдықпен өлтірді. Ал 1840 жылды оның өкесі Қасым өлтірілді. Көтерілісті басқару Қасымның кіші ұлы Кенесарыға өтті.

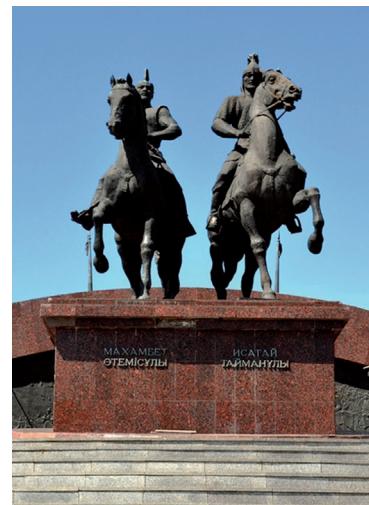
Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылығымен болған көтеріліс (1836–1838 жж.). Көтеріліс Бекей ордасында, Бекей ханның ұлы Жәңгір ханның кезінде өтті. Жәңгір хан император сарайымен тығыз байланысты болды. Ол өзін далалық ханнан гөрі губернатор және патшалықтың адал қызметшісі ретінде ұстады. Бекей ордасы қазақтарының наразылығын жердің тапшылығы, жер иеліктерін хан айналасындағылардың басып алуы, салықтық езгі, патша шенеуніктерінің жүгенсіздігі туындаған. Көтеріліс 1836 жылды би Исатай Тайманұлы мен ақын Махамбет Өтемісұлының басшылығымен басталды. 1836 жылды Исатай мен Махамбет өз туы астына 2 мыңдай

адамды жинады. 1837 жылы қазан айында олар екі апта бойы хан ордасын қоршады. 1838 жылғы 12 шілдедегі шайқаста көтерілісшілер нағыз ерлік көрсеткенімен, жеңіліске ұшырады. Көтеріліс басып-жанышталды, ал оның көсемі Исадай қаза болды.

Кенесары Қасымұлының басшылығымен болған ұлт-азаттық соғыс (1837–1847 жж.). Сұлтан Кенесары Қасымұлы (1802–1847 жж.) қазақтардың шашыраңқы күштерін біріктіре алды. Шыңғыс хан үрпағы болғандықтан, Кенесары хан атағын иеленуге және хан билігін қалпына келтіруге қол жеткізді. Ол патша өскерлеріне қарсы он жылдай (1837–1847 жж.) құресті. Кенесары жасақтарын оның туыстары – сұлтандар, сондай-ақ батырлар да басқарды. Негізгі өскери күш Орта және Кіші жүздің жігіттері болды. Көтеріліс басталған кезде Кенесары көптеген жеңіске жетті. 1838 жылы тамызда Ақмола бекінісін басып алды. Кенесары Орталық Қазақстанның үлкен аумағына бақылау жүргізді және патша үкіметі елеулі жеңілдіктерге баруға мәжбүр болды. 1840 жылы Кенесарыға кешірім жарияланып, оның туысқандары тұтқыннан қайтып оралды. Орыс өскерлерінің Ұлы Дағана жазалаушы жорықтары біраз уақытқа тоқтатылды.

Қазақ хандығы мен қазақ мемлекеттілігінің қалпына келтірілуі. 1841 жылы Кенесары Қасымұлы хан болып сайланып, Қазақ мемлекеттілігі қалпына келтірілді. Кенесары ханның кезінде құрамына беделді адамдар кірген кеңес жұмыс істеді. Кенесары өзінің сенімді тұлғалары арқылы мемлекетті басқарды. Ханның өзі жоғарғы сот болды. Рулар арасындағы сот істерін (барымтаны, қанды кекті, өзара қырқыстарды тоқтату) шешу үшін билер тағайындалды. Жергілікті жерлерде хан жарлықтарының орындалуы мен салықтардың жиналуын жасауылдар қадағалады. Олар ауылдарды аралап, Кенесарының үндеуін таратты және халықты құреске көтерді. Негұрлым дәстүрлі салықтық жүйе енгізілді. Тұастай алғанда, Кенесары реформалары соғыс уақыты жағдайларында билікті қатаң орталықтандыруға бағытталды.

Кенесары хан қатаң тәртіпке бағынған атты өскер құрды. Өскер мыңдықтар мен жүздіктерге бөлінді. Мергенбасы атқыштар жасақтарын басқарды. Артиллериясы мен жаяу өскери (қазақтардың тарихында бірінші рет) болды. Көтерілісшілерді жаңа өскери іске қашқын орыс солдаттары мен башқұрттар үйретті. Өскери айырым



И.Тайманұлы мен
М.Өтемісұлы ескерткіші.
Атырау қаласы



Кенесары хан ескерткіші. Нұр-Сұлтан қаласы

белгілері енгізілді. Кенесары өзін шебер қолбасшы ретінде танытты. Оның жігіттері көбінде айналып өтіп, ту сыртынан кенеттен шабуыл жасады. Кенесарының бекіністерге алғаш шашыраңқы шабуылданап, артынша қайта жиналатын тәсілді қолданды. Бұл тәсіл қарсыласқа естен тандырларлықтай әсер етті. Шегінген кезде Кенесары даланы өртеп, жау сусыз қалуы үшін, құдықтарды бұзып кетті.

Ресеймен соғыстағы үзілісті пайдаланып, Кенесары Қоқанмен Сырдария бойындағы қалаларды азат ету соғысын бастады. 1845 жылы күзде орыс әскерлері шабуылға көшті және Кенесары оңтүстікке қарай шегінді. 1847 жылы оның жасақтары қоқандық және қырғыз әскерлерінің қоршауына түсіп қалды. Нәтижесінде Кенесары хан тұтқындалып, қазага ұшырады.

Назар аударындар! Кенесары хан бастаған қазақтар көтерілісі Ресей империясының, сондай-ақ Қоқан хандығының отарлаушы экспансиясына қарсы бағытталған наразылық болды. Наразылық ұлт-азаттық сипат алды. Кенесары Қасымұлы – қазақ халқының ұлы тұлғаларының бірі ретінде тарихта қалды.

Қорытынды. Қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің тарихында Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының көтерілістері маңызды орын алады. Кенесары Қасымұлының басшылығымен болған ұлт-азаттық соғыс тәуелсіздік үшін күреске барлық үш жүзді көтерген, XIX ғасырдағы қазақтардың ең ірі жөне уақыты жағынан ең ұзаққа созылған көтеріліс болды. Ол қазақ халқының қарсылығының орасан зор күшін көрсетті. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы көтерілістер отаршылыққа қарсы сипатта болды. Олар патша үкіметін белгілі бір женілдіктерге баруға мәжбүр етті. Көтерілістер қазақ жүздерінің бытыраңқылығынан, іс-әрекеттерінің үйлестірілмегендігінен, сондай-ақ көтерілісшілердің жақсы қаруланған патшаның тұрақты әскерімен

салыстырғанда, жауынгерлік дайындығының нашарлығынан жеңіліске үшірады.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Көтерілішпілердің мақсаттары, себептері тұрғысынан алып қарағанда, ұлт-азаттық күрестің бірінші кезеңі немен сипатталады? XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ көтерілістері жеңілісінің себептері нede?
2. Сырым Датұлының басшылығымен болған көтерілістің себептерін Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс себептерімен салыстырыңдар. Айырмашылығы нede?
3. Исадай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілістің ұлттық қана емес, сондай-ақ әлеуметтік те себептері болды. Ол қандай себептер?
4. Кенесары хан кезіндегі Қазақ хандығының мемлекеттік құрылышына сипаттама беріңдер.
5. Кенесары өскеріндегі дәстүрлер мен жаңалықтар туралы әңгімелендер.

Картамен жұмыс.

Картадан параграфта аталған көтерілістер және Кенесарының басшылығымен ұлт-азаттық күрес болған аудандарды көрсетіңдер.

Шағын топтарға арналған тапсырма.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ұлт-азаттық күрес батырлары туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. Кенесары басқарған ұлт-азаттық соғыстың өзіндік ерекшеліктері нede? Әңгіме неліктен «көтеріліс» емес, «соғыс» туралы болып отыр? Кенесары басқарған соғыс неліктен ұлт-азаттық күрестің бірінші кезеңінің шеңберінен шықпайды?
2. Кенесары Қоқан және Хиуа хандықтарымен қандай аумақ үшін күрес жүргізді? Бұл күрес Қазақ мемлекетінің аумақтық біртұастығын қалпына келтіру идеясын қалай бейнелейді?

§ 44-45. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс

Бұғынгі сабакта:

- ұлт-азаттық қозғалыстың екінші кезеңі;
- Ресей Мемлекеттік Думасындағы қазақ депутаттары;
- 1916 жылғы көтеріліс;
- Алаш автономиясы және Қоқан автономиясы;
- ұлт-азаттық қозғалыстың екінші кезеңі туралы білеміз.

Жаңа кезеңде күреске жаңаша ойлайтын адамдар шықты. XIX ғасырдың соңынан бастап Батыс пен Ресейде капитализмнің даму ықпалымен көптеген қазақ қайраткерлері дәстүрлі қоғамды реформалау және заманауи ұлттық мемлекетті – алдымен болашақ демократиялық Ресейдің құрамындағы автономия түрінде құру туралы армандай бастады.

Кілт сөздер:

- ұлт-азаттық қозғалыс
- далалық зиялды қауым
- парламент
- автономия
- либералдар
- либералдық-демократиялық құндылықтар
- жәдитшілдік
- пантүрк
- Ақпан төңкерісі
- Қазан төңкерісі

Назар аударындар! Автономия (саяси-құқықтық мағынасында) – мәселелерді конституция белгілеген шектерде өздері шешетін мемлекет аумақының бөлігі. Біртұтас мемлекетте саны аз ұлттың өзін-өзі басқару құқықтарын жүзеге асыру түрі.

Автономия мен прогресс идеяларын ұстанған жоғары білімді жүзден астам қазақты – заңгерлер, дәрігерлер, инженерлер мен публицистер тобы құрады. Сондай-ақ батыстық жаңғыртудың қарсыластары да аз емес еді. Олардың ішінде жәдидтер – ислам шеңберіндегі реформалардың жақтастары көзге түсті. Жәдидтерге тек батысшыл жаңғыртушылар ғана емес, сондай-ақ кез келген реформаға қарсы дәстүршіл-қадымшылар да қарсы шықты. Қазақ зиялды қауымының арасындағы батысшылдар да, жәдидтер де қазақ жерінің отаншылдары болып қалды. Олар қазақ этносының

бірлігі мен қазақтың бірегейлігін насхаттай отырып, ағартушылық жұмыс жүргізді, Ресей басқару органдарында өз халқының мүдделерін қорғады. Сол уақыттағы негізгі мәселе қазак және орыс шаруаларының отарлауына орай қөшпелілердің жайылымдық жерлерінің азаюымен байланысты жер мәселесі болды. Далалық зиялды қауым оны занды саяси жолмен – парламент мінбесі мен баспасөз органдарының көмегіне сүйеніп шешүге өрекеттенді.

Ұлт-азаттық құрестің бейбіт тәсілдері. 1905–1907 жылдардағы төңкеріс барысында, Ресейде Мемлекеттік Дума құрылған кезде оның I және II шақырылуына (1906–1907 жж.) қазақ депутаттары да қатысты. Мұсылман фракциясына кірген олар кадеттердің либералдық партиясына қосылды және жергілікті халықты жермен толықтай қамтамасыз еткенше, шаруалардың қоныс аударуын тоқтатуды талап етті. I Думаның қазақ депутаттарының ішінде Ә.Бекейхан, А.Бірімжанов, Б.Құлманов болды. Б.Қаратаев, М.Тынышбаев енген II Думаның құрамындағы қазақ депутаттары қоныс аударушылық саясатқа белсенді қарсы шығып, қөшпелілердің күштеп отырықшылыққа көшірудің жөнсіз екендігін түсіндірді.

Назар аударындар! Қазақ халқының ұлт азаттығы үшін саяси құрестің шынайы көшбасшысы Әлихан Бекейхан болды. Ә.Бекейхан I Думаға Семей округі бойынша депутат болып сайланды.

II Думаның депутаты – Петербург университетінің заң факультетін бітірген Б.Қаратаев «Айқап» журналы редакторларының бірі болды.

Депутат М.Тынышбаев Петербургтегі Теміржол көлігі институтын бітірді. II Дума таратылғаннан (1907 ж.) кейін, ол теміржол құрылыстарында жол салушы инженер болып жұмыс істеп жүріп, ұлт-азаттық құрестің алдыңғы шебінде болды.



Əlihan
Bəkejhan



Muxamedjan
Tyynyshbaev



Ahmet
Birimjanov



Temirgali
Nyurekenov



Tileul Allabergen



Шаймерден
Косшыгулұлы



Baqytzhan
Karataev



Baqtigerey
Kylman



Molda
Taisynuly



Soltimgerey
Zhantorin



Alpysbay
Kalmenov



Dauit Noyan
Tundyt

I және II Мемлекеттік Думаға сайланған қазақ депутаттары. Алғашқы қазақ интеллигентиясы

1910 жылдары қазақ зиялды қауымының көзқарастарын білдірген алғашқы журналдар мен газеттер пайда болды. 1911–1915 жылдары М.Сералин шығарып тұрған «Айқап» журналы қазақ прозасының орнығында үлкен рөл атқарды. Журнал қазақ кедейлерінің мүдделерін қорғады, халықты оқу-ағартуға, прогрессе шақырды. Ұлттық сананың қалыптасуында 1913–1918 жылдары Ә.Бекейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатовтар шығарып тұрған «Қазақ» газетінің маңызы орасан болды. «Қазақ» газетінің либералдық және ұлттық идеологиясы кейінрек «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметі бағдарламасының негізіне алынды.

Назар аударыңдар! Ахмет Байтұрсынұлы – ағартушы және ғалым, әліпбиге реформа жасаушы, қазақ халқын ағарту үшін күреске бар қүшін жұмсаған және Ә.Бекейханның либералдық идеяларын қолдаған қайраткер.

Ресей империясының ұлттық шеткери аймақтарға қатысты саясатының қатаандануы. II Думаны тарату көртартпалықтың артуына әкеп соқты. Ұлттық саясатты қатаандату орын алды: Далалы өлкे мен Түркістан Думадағы өкілдіктен айырылды. Үкіметті парламенттік мінбeden сынға алу мүмкіндігі жойылды. Бұған қоса, премьер-министр П.А.Столыпин неғұрлым озбыр қоныс аударушылық саясатқа көшті. Қоныс аударушылар мемлекеттік қолдау мен жеңілдіктерді пайдаланды. Қазақтардан құнарлы жерлерді жаппай тартып алу мен оларды қоныстанушылардың жер қорына беру жүргізілді. 1906–1912 жылдары Далалық өлкесі мен Жетісуга 500 мыңдай славяндық отбасы қоныс

аударды. Бұл саясаттың нәтижесінде қазақтардың жаппай жерлерінен айырылуы мен құйзелуі, олардың көшпелілікten бас тартуға мәжбүр болуы орын алды. Сондай-ақ көптеген бай шаруа (кулак) қожалықтары пайда болды. Жатақ қазақтар кулактарға батрақ болуға мәжбүр болды. Бұл халықтың стихиялық наразылығының алғышарттарын жасады.

1916 жылғы отаршылдыққа қарсы көтеріліс. 1916 жылы шілдеде жарияланған қазақтарды тыл жұмыстарына (Ресей 1914 жылдан бастап Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысты) жұмылдыру туралы жарлық көтеріліске себеп болды. Егіншілік науқаны қызған кезде, еңбек ету жасындағы барлық еркектерді алып кету қазақтарды аштыққа душар ететін еді.

Назар аударыңдар! 1916 жылғы көтерілістің себептері отарлық езгінің күшеоі және Ресей үкіметінің отаршылдық жер саясаты болды. 1916 жылғы көтеріліске қазақтарды тыл жұмыстарына жұмылдыру туралы бүйрық түрткі болды.

Көтеріліспілер өскерге шақырылғандардың тізімдерін өртеді, патша шенеуніктері мен казақтарға шабуыл жасады. Көтеріліс Торғай және Ақмола облыстарын, Ертіс жағалаулары мен Жетісуды қамтыды. Бірқатар жағдайда көтеріліспілер басшылары хандар және сардарбектер (бас қолбасшылар) болып жарияланды. Сондай-ақ хандар жанынан кеңестер үйымдастырылып, құрылтайлар өткізілді. Мысалы, Торғай облысында Әбдіғаппар Жанбосынов хан, Амангелді Иманов сардарбек болып жарияланды (А.Имановтың көтеріліспілер жасағында 50 мыңға дейін сарбаз болды). Көтеріліспілерге қарсы зенбіректермен және пулеметтермен қаруланған жазалаушы бөлімдер жіберілді. Нәтижесінде жазалаушылардан қашқан ондаған мың адам Қытайға қарай көшті және босқындарға айналды. Көтеріліс 1917 жылдың ақпан айына



Қоныстанушы келімсектер



Амангелді сарбаздары. Суретші Ә.Қастеев

дейін созылды. Түркістанда оған исламдық дін үшін соғыс ұрандары қосылды.

Алаш автономиясы сипатында мемлекеттік егемендіктің қалпына келтірілуі. 1917 жылғы ақпан төңкерісі Ресей империясы халықтарының ұлттық сезімінің өсуіне әкелді. Қазақ зиялды қауымы автономия – қазақ мемлекеттілігінің жаңа нысанын құру әрекетін жасады. Оның көшбасшылары ұлт мәселесі бойынша келіспеушіліктерге байланысты Қадеттер партиясынан¹ қол үзді. Осыдан кейін жалпықазақтық съезд шақырып, 1917 жылы шілдеде Ә.Бекейхан басқарған «Алаш» ұлттық партиясын құрды. Олар дереу Құрылтай жиналышын шақыруды және жаңа Ресейде федеративтік-демократиялық құрылышты бекітуді жақтады.

Қазан төңкерісінен кейін, 1917 жылы 5–13 желтоқсанда Орынборда өткен екінші съезд құрамына қазақ халқы басым облыстар енген Алаш аумақтық-ұлттық автономиясын жариялады. Атқарушы билік құрамында 25 адам бар Алашпорда Уақытша халықтық кеңеске берілді. Автономияның төрағасы болып Ә.Бекейхан сайланды. Автономияның Конституциясы Бүкілресейлік Құрылтай жиналышында² бекітілуі тиіс болды.

«Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде жарияланды. Бағдарламаны Ә.Бекейхан, М.Дулатов пен А.Бірімжанов жасады. Бағдарламада либералды-демократиялық

¹ Қадеттер партиясы Ресей империясының сақталуын жақтады. Ресейдің федеративтік құрылышына және ұлттық автономиялардың құрылуына қарсы болды.

² Құрылтай жиналышы болған жоқ, ейткені оны 1908 жылы 6 (19) қаңтарда большевиктер қуып таратты.

құндылықтар: жекеменшік құқығы, теңқұқықтық, жекетүлғаға қолсұғылмаушылық, сөз, баспасөз бен одақтарға бірігу бостандығы жарияланды. Саны аз ұлттарға билік органдарына араласу құқығы мен өкілдігіне кепілдік берілді. Алашорда Семейде орналасты, кейіннен оның Батыс бөлімшесі құрылды.

Алашорда көшбасшылары Қазан төңкерісін қабылдай қойған жоқ. Ұлттық шеткегі аймақтарда төңкерістің отарлық сипаты болды. Оны шовинизмге шалдыққан және мұсылман халықтарының өмір сүруін жоққа шығаратын адамдар басқарды. Азамат соғысы басталғанда, Алашорда ақтар қозғалысы жағына шығып, өзінің өскери бөлімдерін құрды. Олар Қызыл Армиямен, оның ішінде оның қазақ бөлімдерімен (А.Иманов, Ә.Жангелдин) шайқасты. 1919 жылы көктемде, Колчак армиясының шабуылы кезінде алашордалықтар Торғай даласында көтеріліс жасады. Колчактың жеңілісі, қазақ қоғамының «ақтар» мен «қызылдарға» бөлінуі және Қызыл Армияның шабуылға шығуы Алашорданы Кеңес өкіметімен келіссөздер жасауға мәжбүр етті. Алашордалықтар кешірім алғанымен¹, Алаш автономиясы жойылды. Алайда «Алаштың» автономиялық идеяларын кейіннен Кеңестер ұлт саясатын жүргізу кезінде пайдаланды.

Түркістан (Қоқан) автономиясы. 1917 жылы қараша айында Қоқанда өткен Түркістан мұсылман съезінде Түркістан (Қоқан) автономиясы құрылды. Оның басында М.Тынышбаев пен М.Шоқай тұрды. Ұлттық автономия идеяларын ұстанған Алаш көшбасшыларынан айырмашылығы М.Шоқай аумақтық автономияның жақтасы болды. Ондай автономия Орталық Азияның барлық мұсылман халықтарын біріктіруі тиіс болды.

Назар аударыңдар! Түркістан автономиясы идеясы тілдік және мәдени ортақтығы негізінде түркі халықтарын саяси жағынан ынтымақтастыруға бағытталған пантуркизм идеологиясымен байланысты болды.

Қоқан автономиясын 1918 жылы ақпан айында Қызыл Армия бөлімдері талқандады. Фергананың Кеңестерге қарсы «басмашылық» қозғалысы Қоқан автономиясын қолдаған жоқ. Өйткені оның басшылары Қоқан хандығын жаңғыртуды емес, оны дәл бұрынғы сипатында қалпына келтіруді көздеген еді.

Корытынды. XIX ғасырдың соңынан бастап қазақ халқының ұлт-азаттық күресі жаңа кезеңге өтті. Бір жағынан, бұрынғыша отаршылдыққа дейінгі тәртіптерді қалпына келтіру үшін халықтық наразылықтар (1916 жылғы көтеріліс) болып жатты. Екінші жағынан, наразылық қозғалысы жаңа идеялық-саяси мазмұнға ие болды. «Алаш» көшбасшылары қазақ этносының ұлт болып бірігуі және демократиялық

¹ 1930 жылдары алашордашылардың барлығы дерлік құғынға ұшырады.

Ресей құрамында автономия түріндегі қазақ мемлекеттілігін құру үшін құресті. Қоқан автономиясы жеңілісінің негізгі себебі Түркістан халқының арасында дәстүрлі дүниетанымның үstemдік етуіне орай оның либерал-демократиялық және пантүркизм бағдарламасының утопиялылығы еді. Ал Алаш идеялары неғұрлым шындыққа жақын болды және Қенес өкіметінің ұлттық саясатына ықпал етті.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Ұлт-азаттық қозғалыстың екінші кезеңінің мәні неде?
2. Алаш көшбасшылары қазақ мемлекеттілігінің болашағын қалай елестетті?
3. Қазақтар үшін Дағын Қызылбек Ахметовтың Ресейдің XX ғасырдың бас кезіндегі саяси өміріне қатысуының маңызы қандай болды?
4. 1916 жылғы көтерілістің себептері мен салдарын атаңдар. Бұл көтерілісті XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы көтерілістермен не біріктіреді? Қандай айырмашылығы бар? 1916 жылғы көтеріліс кезінде қазақ мемлекеттілігінің қандай белгілері көрініс берді?
5. Алаш автономиясы мен Қоқан автономиясы неліктен өмірге бейімсіз болып шықты?

Шағын топтарға арналған тапсырма.

XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшылары туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. XX ғасырдың бас кезін «Азияның ояну» дәуірі деп атайды. Бұл сәйлемді қалай түсінесіндер? Тарихи еңбектерден алынған ақпаратты пайдалана отырып, сол тұстағы Азиядағы басқа елдердің «оянуына» мысалдар келтіріңдер.
2. XX ғасырдың бас кезінде Қазақстан үшін либерализм, буржуазиялық-демократиялық, парламенттік-президенттік республика идеялары дер кезінде көтерілген идеялар болды ма? Олай болмаса, неліктен?
3. Дәптерлеріңе XX ғасырдың бас кезінде Қазақстандағы идеялық келіспеушіліктерді бейнелейтін кесте жасаңдар. Кестеде қанша ағымды ұсынар едіндер? Тағы қандай бағанды қосар едіндер? Параграф мәтінінде қандай ақпарат жетіспейді?

Ағым	Өкілдері	Сословие-лік-таптық тегі және білімі	Ұлттық бірегей-лікке көзқарасы	Дінге көзқарасы	Мемлекетке көзқарасы	Жекеменшікке көзқарасы	Қенес өкіметіне көзқарасы
1	2	3	4	5	6	7	8
Либерал-ұлтшылдар	Ә.Бекейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дуллатов, М.Тышнышбаев	Әртүрлі сословие-лерден. Жоғары білім	Қазактардың ұлттық бірегей-лігін жақтайды.	Бейтарап	Ресей құрамындағы ұлттық автономия	Жақтайды.	Қарсы, кейін амалсыз мойындаиды.

1	2	3	4	5	6	7	8
Ком- му- нис- тер	А.Има- нов, Ә.Жан- гелдин	Қара халықтан шыққан. Баста- уыш неме- се орта	Алғашында жак- тады, кейін қарсы шықты.	Теріс	Алғашын- да – далалық демо- кратия, кейін про- лета- риат дикта- турасы	Қарсы	Жақтай- ды.

§ 46-47. XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанда қоғамдық-саяси ойдың дамуы

Бүгінгі сабакта:

- жәдидшілдік қоғамдық-саяси қозғалысын;
- панисламизм және пантүркизмі;
- жәдидшілдік және ұлтшылдықты;
- Ә.Бекейханның саяси көзқарастары мен «Алаш» бағдарламасын;
- Б.Сыртанов жасаған бірінші Конституцияның жобасын қарастырамыз.

Кілт сөздер:

- ұлт-азаттық қурес
- жәдидшілдік
- панисламизм
- пантүркизм
- автономия
- конституция

Жәдидшілдік қоғамдық-саяси ағым ретінде. Алдыңғы параграфта XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ұлт-азаттық қозғалысы көшбасшыларының бір тобы жәдидтер (жәдидшілдер) болғандығы туралы айтылды. Олар *жәдидизм* деген атау алған мұсылман әлеміндегі (әсіресе Ресей империясының мұсылмандары арасындағы) реформашыл қоғамдық-саяси қозғалыстың жақтастары еді. *Жәдид* сөзі араб тілінен «жаңа» деген мағынаны білдіреді, соңдықтан жәдидшілдікті исламның ішінде жаңа реформалар жүргізушілер қозғалысы ретінде түсіндіруге болады. Негұрлым тар мағынасында жәдидшілдік мұсылман мектебін жаңарту, жаңа әдіс бойынша оқыту үшін құресетін қозғалысты білдіреді. Соңдықтан Қазақ даласында (Далалық өлке және Түркістан өлкесінде) XX ғасырдың бас кезінде пайда болған жаңа үлгідегі мұсылман мектептерін «жаңа әдісті мектептер» деп те атайды.

Ресейдегі жәдидизм мен басқа елдердегі осы текстес реформашыл қозғалыс, панисламизм аясында мұсылмандық білім беру реформасы үшін қозғалыстар өрістеді. Реформа мұсылмандар университет-

терде оқуын жалғастыруы және дәрігер, инженер, адвокат және т.б. мұсылман-мамандарды қалыптастыруы үшін білім жүйесіне шетел тілдерді, математика, география, жаратылыстану ғылымдарын енгізуді көздеді. Сонымен қатар XIX ғасырдың соңынан бастап мұсылман газеттері мен журналдары, ағартушылық мазмұндағы кітаптар мен кітапшалар шығарыла бастады. Прогресс пен жаңғыртудың жақтастары бола отырып, жәдидтер халыққа білім беру мен мәдени, экономикалық және әлеуметтік салалардағы арттақалушылықты жою, ұлттық капиталды (ұлттық буржуазияны) дамыту, өйелдердің теңқұқықтығы үшін құресті. Саяси жағынан жәдидтер конституциялық-парламенттік құрылышты (республиканы) жақтады.

Назар аударындар! Жәдидизм дін мен ағартушылықты біріктірді. Исламға қарсы бағытталған жоқ, исламның ішіндегі қозғалыс болды.

Қырым татарларының қоғамдық қайраткері және публицист Исмаил Гаспринский жәдидшілдіктің негізін қалады. Ол 1883 жылдан бастап бірінші түркітілдес газет «Терджиманды» («Аудармашы») шығара бастады. Оның материалдары бүкіл дүниежүзіндегі мұсылман ағартушылық басылымдарында қайта басылып шыға отырып, Қазақстанға да енді. Исмаил Гаспринский либералдық көзқарастарды үстанды, қоғам прогресін, өртүрлі дін адамдарының арасындағы конфессиялық бейбітшілікті жақтады. Оның беделі өте жоғары болды, ал идеялары Ресей мұсылмандарының арасында, оның ішінде қазақтардың ішінде де кең таралды.

Панисламизм және пантүркизм. Панисламизм мұсылман әлемінің Батыс мемлекеттерінің отаршылдық экспансиясына жауап әрекеті болды. Оның негізінде жаңа тарихи жағдайларда исламды жаңарту (ислам модернизмі) мен дүниежүзінің барлық мұсылмандарын бірыңғай саяси құшке біріктіру идеясы жатты.

Назар аударындар! XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Осман империясынан Британдық Үндістанға дейінгі мұсылман елдерінде дүниежүзіндегі барлық елдің мұсылмандарын отаршылдыққа бірлесе қарсылық көрсетуге және жаңа халифат құруға шақырған панисламизм идеологиясы тарапалды.

Сол дәуірде панисламизммен қатар ислам әлеміндегі панэтникалық қозғалыстардың бірі пантүркизм болды. Пантүркизм Ресей империясы мен Осман империясында кең таралды.

Назар аударындар! Пантүркизм – түркі халықтарын мәдени және саяси біріктіруге бағытталған идеология және қоғамдық-саяси қозғалыс.



«Айқап» журналының бірінші нөмірі

түрік тілінің басым болу мәселесіне кезікті. Қырым татары Исмаил Гаспринский немесе әзіrbайжан жәдидтері үшін бұл мәдени және тілдік жақындығына байланысты қабылдауға тұрарлық болса, қыпшақ немесе қарлұқ диалектілері үшін анағұрлым күрделі болды. Орталық (Орта) Азияда пантүркілік идеялар кең тарай қойған жоқ. Өйткені жергілікті жәдидтердің (М.Бехбуди, А.Фитрат) ортақ әдеби тілі ұзақ уақыт бойы парсы тілі¹ болып қалды және ортақ түркі тілі болған жоқ (мұндай тілді ортағасырлық шағатай тілі негізінде жасау әрекеттері болса да). Солай болғанымен де, пантүркизм идеясы 1917–1918 жылдардағы Түркістан (Қоқан) автономиясының негізі болды.

Жәдидшілдік және ұлтшылдық. Қоپтеген елде зияткер-прогресшілдердің мұсылмандық реформашыл қозғалысы ұлттық қозғалыспен қосылып кетті (жас түріктер, жас ирандық, жас ауғандық, жас бұхаралық қозғалыстар). Қазақстанда да дәл осылай болды. Бұл жерде жәдидтер, әсіреле Ресейдегі 1905–1907 жылдардағы революциядан кейін ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшыларына айналды. Ұлт-азаттық қозғалыс – тек қарулы емес, сондай-ақ орасан зор ағартушылық жұмыс, мәдениет өрісіндегі күрес. Жәдидтер ұлттық мәдени қайта өрлеу идеясын ұсынды. Олар заманауи педагогиканың бастауы болып, бірінші кезекте ана тілін оқуды көздеді (дәстүрлі мұсылман педагогикасында оқыту тілі – араб тілі). Орынбордағы «Хусаиния», Уфадағы «Фалия», Жетісудағы «Мамания» медреселері

Пантүркизм мұсылмандарды топтасуға шақыра отырып, панисламизмге қайшы келді. Өйткені оларды түркі еместерге қарсы қоя отырып, түркі мұсылмандарын жалпы мұсылмандардан бөліп алды. Түркілер мұсылмандардың көшпілігін құраған жерде панисламизм мен пантүркизм қосылып кетуі мүмкін еді. Мысалы, XX ғасырдың бас кезіндегі Ресейдегі Мұсылман съездері де, Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы да Ресей мұсылман халықтарының саяси қозғалысында татарлар, башқұрттар, әзіrbайжандар мен қазақтардың басым болуын тудырды және көбінесе пантүркизм болды. Өйткені түркі емес мұсылмандар өкілдігі өлсіз еді.

Алғашқы сәтінен-ақ пантүркизм жалпытүркілік тілді тануда Түркия мен

¹ Парсы тілі мың жыл бойы Орта Азияда ісқағаздарын жүргізу тілі болды.

сияқты жәдидтік оқу орындарынан, сондай-ақ көптеген жаңа өдісті мектептен білім алушылар еуропалық оқу орындарын бітірушілермен қатар XX ғасырдың бірінші ширегінде ұлттық зиялы қауымның негізін құрады. Қазақ жәдидтері заманауи қазақ өдебиетінің, өсіреле прозаның (М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» (1910 ж.), С.Көбеевтің «Қалыңмал» (1913 ж.) романдары) және драматургияның, сондай-ақ заманауи өнердің бастауда тұрды.

Қазақ жәдидтерінің 1907 жылдан 1917 жылға дейінгі кезеңде ұлттық сананы осіруге бағытталған басты құралы мерзімді баспасөз еді. 1911 жылдан бастап Троицкіде «Айқап» журналы шығарыла бастады. Оның редакторы және идеялық жетекшісі Мұхамеджан Сералин болды. Журнал қазақ өдеби тілінің дамуына септігін тигізді және көркем туындылармен бірге этнография, тарих және фольклор бойынша зерттеулер жариялады. Білім беруді реформалау саласындағы жәдидтік идеяларды насиҳаттады, Қазақстан үшін маңызды аграрлық мәселені талқылады.

Қазақ баспасөзі мен өдеби тілінің дамуында, ағартушылық, реформашыл және ұлттық көзқарастарды насиҳаттауда 1913–1918 жылдары Орынбор мен Торғайда А.Байтұрсынұлының редакциясымен, Ә.Бекейхан мен М.Дулатовтардың белсенді қатысуымен шыққан «Қазақ» газеті ерекше рөл атқарды. Бұл газет 1917 жылды «Алаш» партиясының ресми органына айналды.

Әлихан Бекейханның саяси көзқарастары. Ә.Бекейхан сол тұстағы қазақ зиялы қауымының арасындағы ең белгілі батысшыл болды. Басқа да қазақ ағартушылары сияқты, еуропалық білім алған ол батыстық либералдық идеялардың ықпалында болды және 1905–1907 жылдардағы революция кезеңінде Ресейдің саяси өміріне белсене қатысты. Ә.Бекейхан 1905 жылды Ресейдің конституциялық-демократиялық партиясына (кадеттер партиясына) кірді. Ол алғашқы жылдары партия жариялаған либералдық-демократиялық құндылықтар ұлттық мәселенің әділ шешімін, атап айтқанда, Ресей құрамындағы барлық ірі этнос үшін автономия құруды білдіреді деген сенімде болды.



Әлихан Бекейхан

Назар аударыңдар! Әлихан Бекейхан болашақ демократиялық Ресей құрамындағы қазақ автономиясын жақтады. Автономия дегеніміз – қаржыны басқаруды қоса алғанда, өз парламенті мен өзін-өзі басқару мүмкіндігі және білім, мәдениет мәселелерінде толық дербестік алу.

Барлық жәдидтер сияқты Ә.Бекейхан патшалық құрылыш, монархия қазақтардың ұлт азаттығына тосқауыл болды дей отырып, Ақпан революциясын қуанышпен қарсы алды. Ол Уақытша үкіметтің Торғай

облысындағы комиссары да болды. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының, кейін «Алаш» партиясының саяси бағдарламасын жасап шығарған бүкілқазақтық съездер Ә.Бекейханның басшылығымен өтті. Қадеттердің автономия идеяларын толықтай түсінбеуі және олардың Ресей империясын Ресей Республикасы түрінде сақтау ниеті Ә.Бекейханның қадеттер партиясы құрамынан шығуына себеп болды. Бұл 1917 жылы желтоқсанда «Алаш» партиясын құруына, Алашорда автономиясын жариялауына өкелді.

Ресей Құрылтай жиналышына сайлаудың алдында, 1917 жылы 21 қарашада жарияланған «Алаш» бағдарламасы Ресей федеративтік республикасының құрамындағы аумақтық-ұлттық автономиялардың (автономиялық республикалардың) құрылуын қарастырды. Олардың біреуі Қазақ автономиясы болуы тиіс еді. Өз құрылымы бойынша партия бағдарламасы европалық мемлекеттердің конституциялық құжаттарын еске салды. Ол мемлекет құрылышының федеративтік қағидатын, ұлттық автономиялар құруды, теңдей ұлттық өкілдік пен тілдердің теңқұқықтылығын, жалпыға бірдей сайлау құқығын, биліктің үш тармақта белінуін, либералдық-демократиялық бостандықтарға кепілдік берілуін, діннің мемлекеттен белінуін (секуляризм қағидатын) қамтыйды.

Осылайша, Ә.Бекейхан мен оның серікtestері Қазақстанның шектеулі ұлттық-мемлекеттік егемендігі нысанындағы ұлттық өзін-өзі басқаруын жақтады. Қөптеген либералдық құндылықтар мен секуляристік идеялардан айырмашылығы тәуелсіздік идеясы (автономия нысанында болса да) қарапайым қазақтардың арасында кең қолдауға ие болды. Бұл Азамат соғысы кезінде көрініс берді.

Барлыбек Сыртанов жасаған бірінші қазақ Конституациясының жобасы. «Алаш» бағдарламалық құжаттары даярланғаннан бірнеше жыл бұрын, 1911 жылы шығыстанушы және публицист Барлыбек Сыртанов «Қазақтар елінің жарғысы» атты құжат жобасын өзірледі. Б.Сыртанов

Бүкілқазақтық съезд шақырылуын жақтады. Ол қазақтарға орыс үкіметі тартып алған жерлерді қайтарып беру мәселелерін шешуі және қазақтар мен орыстардың тең құқықтарын жариялауы тиіс болды.

Ә.Бекейханның автономиялық бағдарламасынан айырмашылығы Б.Сыртановтың Жарғысы (Конституция жобасы) Қазақстанның Ресей құрамынан шығуын және тәуелсіз Қазақ Республикасын құруды көздеді. Жарғының негізгі идеясы Қазақстанның саяси тәуелсіздікке автономия ретінде емес, Ресей империясының доминионы ретінде ие болуы еді. Қазақстанның сыртқы саясатта Ресей



Барлыбек Сыртанов

қамқорлығында қалуы, ал ішкі саясатта толықтай дербес болатыны үйғарылды. Жарғы баптарының бірінде тәуелсіз Қазақстанда биліктің үш дербес тармағы: заң шығарушылық, атқарушылық және сот билігі болатыны көрсетілген. Жарғы сот билігінің тәуелсіздігіне ерекше назар аударды. Жарғыда заң алдында барлық адамның тенденция мен жекеменшікке құқығы туралы либералдық қағидалар болды. Жарғының кейбір ережелері «Алаш» бағдарламасына енгізілді.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. XIX ғасырдың екінші жартысында исламда реформашылдық қозғалыстардың шығу себебі неде?
2. Жәдидтердің негізгі идеясы неде? Жәдидтер неліктен ағарту ісіне үлкен маңыз берді?
3. Идеология көзқарасы түркісінан Алаш автономиясы мен Түркістан (Қоқан) автономиясы арасындағы айырмашылықты түсіндіріндер.
4. «Алаш» бағдарламасының жобасы бойынша Қазақ автономиясының мемлекеттік құрылымын сипаттаңдар.
5. Барлыбек Сыртанов жасаған бірінші Конституацияның жобасы туралы өндімелендер.

Шагын топтарға арналған тапсырма.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ағартушыларының бірі туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. Қазақ көшпелілері Алашорда үкіметін қолдаған кезде, Ферганадағы басмашылық қозғалыс Түркістан автономиясын неліктен қорғамады?
2. Сендердің көзқарастарының бойынша, Қазақстандағы жәдидтік қозғалыстың қайшылығы неде?
3. 1917 жылға дейінгі және одан кейінгі қазақ жәдидшілерінің қарсыластары кімдер болғанын атап көрсөтіндер.

§ 48-49. Қазақ мемлекеттілігінің кеңестік түрі

Бүгінгі сабакта:

- Қырғыз (Қазақ) АКСР-і және оның құқықтық жағдайы;
- Орта Азияны ұлттық-аумақтық межелеу;
- Қазақстан – одақтас республика;
- Әміршіл-әкімшіл жүйе туралы білеміз.

Саны аз ұлттарды Қеңес өкіметі жағына тартуға ниеттенген Ленин бастаған большевиктер 1917 жылы қараша айында «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» мен «Ресейдің барлық мұсылман еңбекшілеріне» үндеуін қабылдады. Онда барша халыққа өзін-өзі билеу құқығы берілетіні айттылды. Алайда бұл құқықты Қеңестік Ресей шенбекеріндеған іске асыруға болатын.

Кілт сөздер:

- Кеңес өкіметі
- кеңестік мемлекеттілік
- Автономиялық Кеңестік Социалистік Республика
- КСРО
- одактас республика
- ХҚҚ
- харкомат
- конституция
- КОКП
- әміршіл-әкімшіл жүйе
- егемендік

Қырғыз (Қазақ) АКСР-ның құрылуды. Қазақстанда Кеңес өкіметі 1918 жылы наурызда орнатылды. Ленин 1919 жылғы 10 шілдеде «Қырғыз өлкесін басқару бойынша революциялық комитет туралы уақытша ережеге» қол қойды. Бұл комитеттің (Кирревком) құрамына коммунистерғана емес, сондай-ақ Алашорда өкілдері де енді. Бұл Ұлы Даңдағы Азамат соғысының аяқталуын тездetti.

1920 жылы көктемде Қазақстан автономиясының сипатын белгілейтін съезге дайындық жүргізілді. Қабылданған жоба большевиктердің бағдарламалық нұсқауларына сәйкес: бірпартиялық жүйе, Кеңестер билігі, пролетариат диктатурасын қолдады. Астанаға айналған Орынборда² РКФСР³ үкіметінің арнаулы жарғысымен РКФСР құрамындағы Қырғыз Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы (ҚАКСР) құрылды.

Сонымен қатар оның Орталық атқару комитеті (ОАҚ) мен үкіметі (ХҚҚ) сайланды.

Назар аударыңдар! 1920 жылы 26 тамызда Қазақ автономиясы – Қырғыз (Қазақ) АКСР-і құрылды.

1920 жылғы 4 қазандығы ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезі «Қырғыз АКСР еңбекшілері құқықтарының декларациясын» қабылдады. ҚАКСР-га Туркістан Республикасынан Адай және Маңғышлақ уездері берілді. Алайда қазақ ұлтының аумақтық бірігуі аяқталған жоқ.

Түркістанда Кеңес өкіметінің нығаюы. Қазақстанның оңтүстік облыстары орталығы Ташкент болған Туркістан Республикасының құрамына кірді. 1919 жылғы күзге дейін Қазақ даласын ақтар иеленгендіктен, Туркістандағы Кеңес өкіметі үлкен қындықтарға кез болды. 1919 жылы қыркүйекте ақтар талқандалды. Туркістан Кеңестерінің VIII съезі өткізіліп, ОАҚ сайлады. Ондағы көпшілікті мұсылмандар құрағандықтан, партияның Мұсылман бюросы құрылды. Осылайша өлкеде Кеңес өкіметінің «жергіліктенуі» басталды. Мұсылман коммунистер байырғы халықтың мұдделерін қорғауға тырысты. 1920 жылы Партияның V өл-

¹ Яғни Қазақ.

² 1920 жылы Орынбордың қазақтар мекендеғен аудандары ҚАКСР құрамына кірді, алайда 1925 жылы межелеу деп аталған аумақтық-әкімшілік реформалар барысында олар РКСФР-ға берілді, ал астана Қызылордаға көшірілді.

³ Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы. КСРО құрылғанға дейін, 1918–1922 жылдары РКФСР елдің ресми аты болды. Басқаша атауы – Кеңестік Ресей.

келік конференциясы Түркі халықтарының коммунистік партиясы мен Түркі Қенес Республикасын құру туралы шешім қабылдады. Мұсылман коммунистер Қызыл Армияның барлық мұсылман емес бөлімдерін Түркістаннан шығаруды талап етті. РК(б)П ОК¹ бұл жобаны бекітпеді және «Түркістан Республикасы» атының сақталуын талап етті.

КСРО-ның құрылуы. 1922 жылдың 10 ғарышта Қеңестік Социалистік Республикалар Одағы (КСРО) құрылды, оған алғашқыда төрт республика – Украина КСР-і, Беларусь КСР-і, Закавказье КФСР-і мен РКСФР (Қазақстандың қосқанда) енді. «КСРО-ны құру туралы декларация» мен «КСРО-ны құру туралы келісімшарт» 1924 жылдың қаңтар айында қабылданған бірінші одақтық Конституцияны құрады. Олар республикалардың Одаққа кіруінің еріктілігін және олардың тәңкүкілігін, сондай-ақ Одақтың ашықтық сипатын атап көрсетті.

Орта Азияны ұлттық-аумақтық межелеу және Қазақстанның мемлекеттік шегараларын белгілеу. 1924–1925 жылдары жүргізілген Орта Азияны ұлттық-аумақтық межелеу нәтижесінде бірнеше жаңа одақтар және автономиялық республикалар мен облыстар – Өзбек КСР-і, Түрікмен КСР-і, РКФСР құрамында Қара Қыргыз² автономиялы облысы (АО), ҚАКСР (Қазақстан) құрамында Қарақалпақ АО пайда болды. Сондай-ақ ҚАКСР құрамына таратылған Түркістан Республикасының құрамындағы Сырдария және Жетісу облыстары кірді. Республикалар мен облыстардың арасындағы шегаралар этникалық қағидат бойынша жүргізілді. Алайда көп жағдайда оларды жүргізу қынадады. Біріншіден, әртүрлі тілде сөйлейтін адамдар қатар өмір сүрді, екіншіден, олардың көпшілігінде этникалық ерекшелік болған жоқ.

Қазақтармен жағдай біршама басқаша болды. Қазақ мемлекеттілігінің ұзақ тарихы және қазақ зияллыларының жүздердің арасындағы келіспеушіліктерді жоюға бағытталған ағартушылық жұмысы Қазақстанның этникалық-аумақтық шегараларын айқын белгілеуге және этности кеңестік мемлекеттілік шенберінде ұлт етіп топтастыруға мүмкіндік берді.

ҚАКСР-ін ұлттық-мемлекеттік рәсімдеу 1925 жылғы сәуірде болған Қазақстан Қенестерінің съезінде аяқталды. Съезд республиканың атын Қазақ АКСР (ҚазАКСР) деп өзгерту. Осылайша орыс тіліндегі ресми құжаттарда қазақтардың өзіндік атауы қайтарылды. ҚазАКСР-ның астанасы Ақмешіт (кейін Қызылорда болып өзгерілді) болды. 1929 жылды астана Алматыға көшірілді.

Назар аударыңдар! ҚазАКСР-ның құрылуы қазақ халқы өміріндегі маңызды оқиға болып, ұлттық егемендікті қалпына келтірудің бір сатысына айналды.

¹ Ресей Коммунистік (большевиктік) партиясының Орталық комитеті.

² Яғни Қыргыз.



ҚазКСР гербі

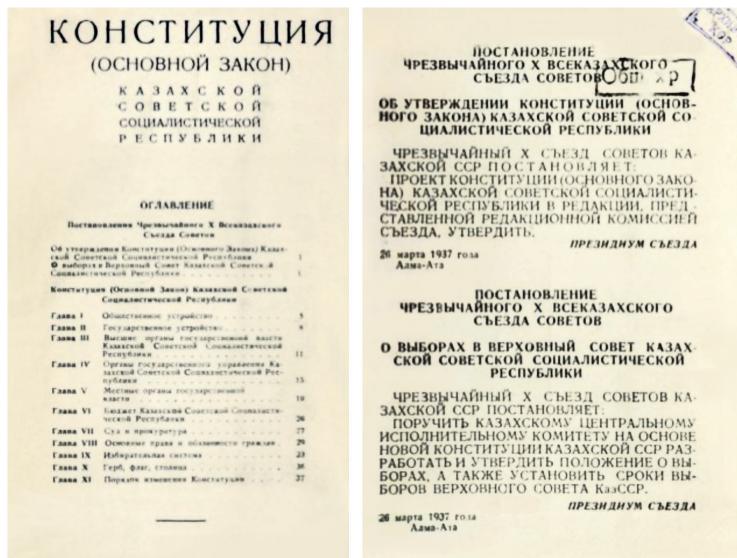
Автономиялық республика ретінде Қазақстанның құқықтық жағдайы. ҚСРО билік қатаң орталықтандырылған біртұтас мемлекет бола отырып, сөз жүзінде ғана федерация болды. Елдің ұлттық одақтас республикаларға бөлініуі олардың саяси дербестігін білдірген жоқ. Республикалар тек жергілікті шаруашылық мәселелерді ғана дербес шешті. Олардың басшыларын Орталық (Мәскеу) тағайындауды және орындарынан алды. Биліктің орталық органдары республикалық органдардың шешімдерін жойып, әкімшілік шегараларын ауыстыра алды. Автономиялық республиканың құқықтық мәртебесі одақтас республикалардан өлдекайда төмен болды. Автономиялық республика, тіпті Одақтан шығу құқығына да ие болған жоқ.

Биліктің жоғарғы өкілдік органдары Қеңестер съезі болды. Съездер аралығында биліктің жоғары органы Орталық атқару комитеті (ОАҚ), шын мәнінде, ОАҚ Президиумы болды. Ол республика үкіметін құрып, Қеңестердің сайлауларын басқарды. Соңдай-ақ Халық комиссарлары кеңесі (ХҚК) де заңнамалық өкілеттіліктерді иеленді. Ол төрағадан және жұмыстың жекелеген бағыттарын басқаратын – халық комиссарларынан (халком) құрылды.

Халық комиссариаттары (халкоматтар) біріккен және автономиялық болып бөлінді. Біріккендері РКФСР органдарына: Халық шаруашылығы кеңесіне, Ішкі істер, Азық-тұлік, Қаржы, еңбек және байланыс жолдары халық комиссариаттарына, ТК-ға бағынды. Автономиялы халық комиссариаттары (заң, халық агарту, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, егіншілік) негұрлым дербес болды.

ҚСРО-да мемлекеттік басқару жүйесінің ерекшелігі партияның толық билігі болды. Барлық шешімді партиялық комитеттер қабылдады, ал қеңестік органдар оларды тек қайталады. Қеңестік органдар партиялық органдарға бағындырылды. Партия биліктің конституциялық органдарын алмастырып, халық билігінің өнін айналдырды. Қазақстан партия үйімі БК(б)П ОҚ-не бағындырылды. 1930 жылдардың бас кезінен бастап И.Сталиннің жеке билігі режімінің бекуімен партиялық аппарат пен құғындағы органдарына сүйенген тоталитарлық жүйе орнады.

Қазақ ҚСР-ның құрылуы. ҚСРО-ның 1936 жылғы Конституациясы бойынша Қазақстанның мәртебесі одақтас республикаға – Қазақ ҚСР-не дейін көтерілді. Бұл мәртебе және атау 1991 жылға дейін, яғни Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланғанға дейін сақталды. 1936–1991 жылдар – Қазақстанның қеңестік республикалық мемле-



1937 жылғы Конституция

кеттілік кезеңі. Республика федeraçãoция субъектісіне айналды және формалды-заңдық жағынан егеменді мемлекет ретінде дами бастады. Қазақ КСР-ның 1937 жылғы конституциясына сәйкес, Қазақ КСР басқа республикалармен экономикалық, саяси және қорғаныс бағыты бойынша өзара көмекті жүзеге асыру мақсатында ерікті түрде бірікті. Республикаға оның мемлекеттік шегараларының ішіндегі аумақ бекітіліп берілді. Мемлекеттік биліктің жоғарғы органдары болып Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі жарияланды.

Сталиннің өлімінен (1953 ж.) кейін елде демократияландыру кезеңі басталды. Орталықтан жергілікті жерлерге заңнамалық қызметтердің бір бөлігі берілді. Республикалардың сот істерін жүргізу, білім беру саласындағы құқықтары кеңейтілді. Республикалық бюджеттерге аударылатын қаржы көбейтілді. Алайда бұл іс-шаралар КСРО-ның ұлттық саясатының негіздерін шайқалтқан жоқ. Экономиканы дамыту, республика бюджеті, басшыларды тағайындау мен орнынан алу Орталық пен партиялық органдардың бақылауында қалды.

Қазақ КСР-і кейінгі КСРО өміршіл-әкімшіл жүйесінде. Қазақ КСР-інің 1978 жылғы Конституциясы КСРО құрамына өз еркімен кіру және одан шығу еркіндігі құқығы, Қазақ КСР Конституциясын дербес бекіту және өзгерту, республиканың келісімінсіз өзгертуге жатпайтын өз аумағының болуы және т.б. белгілерді бекітті. Алайда нақты өмірде республиканың егемендігі іске асырылған жоқ.

Билік бұрынғыша КОКП мен оның аймақтық бөлімшелері ретінде ұлттық компартияларда, мемлекеттік қауіпсіздік органдары мен армияда болды.

Назар аударындар! 1970–1980 жылдары КСРО орталықтандырылған басқару жүйесі, ортақ заңнамасы, бірынғай экономикасы бар унитарлық федерация болып қалды.

Қазақ КСР-інің егемендігі шектелді және оның аумағының бір бөлігі КСРО Қорғаныс министрлігінің құқықтық өкілеттілігінде (оның ішінде Семей ядролық полигоны) болды.

Қорытынды. Өз конституциясы бар Қаз КСР-інің құрылуы үлттық егемендікті қалпына келтірудің келесі бір сатысына айналды. Этникалық аумаққа жуықталған аймақта үлттық-аумақтық мемлекеттілік құрылды, мемлекеттік шегаралар белгіленді, басқарудың заманауи органдары құрылды. Қазақ этносы мен елдің тарихи дүрыс аталуы қалпына келтірілді. Бөлінбейтін кеңестік федерация шеңберінде және кеңестік әміршіл-әкімшіл жүйе жағдайларында қазақ қоғамының жаңғыруы орын алды. Кеңестік қазақ мемлекетінің құрылуы болашақта үлттық егемендік пен тәуелсіздікке ие болудың мүмкіндігін жасады.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. РКСФР құрамында Қырғыз (Қазақ) автономиялық республикасы құрылуының қазақ мемлекеттілігі үшін қандай маңызы болды?
2. ҚазАКСР-ның мемлекеттік құрылышы туралы өңгімелендер.
3. ҚазАКСР-ның мәртебесі одақтас республика деңгейіне дейін жоғарылағаннан кейін Қазақстанның мемлекеттік құрылышы қалай өзгерді?
4. Кеңестік конституцияларда жарияланған одақтас республикалардың егемендігі неліктен тиісті дәрежесінде іске асырылмады?
5. Әміршіл-әкімшіл жүйе дегеніміз не?

Картамен жұмыс.

Картадан 1924–1925 жылдардағы үлттық-аумақтық межелеу нәтижесінде Қазақстанға өткен аумақтарды көрсетіндер.

Құрделі тапсырмалар.

1. 1924, 1936, 1977 жылғы КСРО Конституциялары КСРО-ны федеративтік мемлекет деп жариялады. Алайда Кеңестер Одағы унитарлық мемлекет болды. Неліктен?
2. Қалай ойлайсындар, Қазақ КСР-ның 1978 жылғы Конституциясының қандай құқықтық ережелері Қазақстанның егемендік алуына көмектесті?

§ 50. Үлттық мемлекеттіліктің жаңғыртылуы

Бүгінгі сабакта:

- КСРО-дағы жүйелік дағдарыс, қайта құру мен жариялышы;
- Қазақстанның егемендігін жариялауы;
- Қазақстан – тәуелсіз мемлекет;
- ҚР Тұңғыш Президентінің үлттық мемлекеттілікті қайта өрлетуіндеңі рөлі туралы қарастырамыз.

КСРО-дағы жүйелік дағдарыс. КСРО үлттық саясатындағы қайшылықтар, социалистік жоспарлы экономиканың экономикалық 184

дәрменсіздігі Кеңестер Одағының дағдарысына және күйреуіне өкелді. Экономикадағы дағдарыс, сыртқы саясаттағы сәтсіздіктер, коммунистік идеология ықпалының шұғыл төмендеуі кеңестік жүйеге көрі ықпалын тигізді. Оған халықтардың кеңес басшылығының орыстандыру саясатына наразылығы қосылды. Бұл саясат «жаңа тарихи қауымдастық» – кеңес халқының пайда болуын жариялаган 1977 жылғы Конституциядан көрініс тапты.

Қайта құру және жариялыштық. Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы. 1985 жылы КОКП ОК-нің Бас хатшысы М.С.Горбачевтің бастамасы бойынша жүргізілген «қайта құру» реформалары кеңес мемлекетін құтқара алмады. Жоспарлы жүйе ғылыми-техникалық революцияның жетістіктерін қабылдамады. Сондықтан өндірісті жеделдеть бағыты сәтсіздікке үшінрады. Алматыда 1986 жылы Желтоқсан оқиғасы орын алды. Қазақ КСР-і басшысы Д.Қонаевты қызметінен босатып, орнына Т.В.Колбинді (тіпті республика тұмасы болмаған) тағайындауға қарсы қазақ жастарының батыл наразылық білдіруі үлттық сананың қаншалықты өскенін көрсетті. Қatal басып-жанышталған наразылық шеруі КСРО басшылығына республикадағы жағдайдан хабар берген «алғашқы дабыл» болып, Қазақстанның тәуелсіздігіне жол салды.

Қайта құрудың неғұрлым түбегейлі кезеңінде (1987–1988 жж.) М.С.Горбачев Ауғанстаннан кеңес өскерлерін шығарып, кеңестік экономикалық жүйені нарықтың тетіктерімен біріктіруге әрекеттенді, демократияландыру және «жариялыштық» саясаты туралы жариялады. Бұл қоғамдық пікірталастар мен адамдардың саяси белсендерлігінің өсуіне түрткі болды.

Қазақстанда қоғамдық бірлестіктер мен партиялардың пайда болуы. 1987 жылдың жариялыштық толқынында алғашқы қоғамдық ұйымдар пайда болды. Олар экологиялық (зиянды өндірістерді жабуды жактаушылар, Арал мен Балқашты құтқару, О.Сүлейменов басқарған «Невада-Семей» ядролық сынақтарға қарсы қозғалыс), тарихи-агартушылық (сталинизм қылмыстарын әшкерелеуші «Мемориал» және «Әділет»), үлттық-мәдени сипатта болды. Қайта құрудың үшінші кезеңінде (1989–

Кілт сөздер:

- қайта құру
- жариялыштық
- КСРО-ның ыдырауы
- егемендіктер шеруі
- Тәуелсіздік туралы Декларация
- президенттік-парламенттік республика
- нарықтық экономика
- этносаралық келісім



Д.А.Қонаев пен Л.И.Брежнев



1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы

1990 жж.) қоғамдық қозгалыстар саясиландырылды. Республикада әртүрлі ауқымдағы бірнеше ондаған партия, қозгалыстар мен топтар пайда болды. Компартияның беделі құлдырай бастады.

Қазақстанның егемендігін жариялауы. Жариялылыққа рұқсат беру шектеусіз сез бостандығына алып келді. 1989 жылы мамырда КСРО халық депутаттарының I съезі өтті. Онда КОКП мен кеңестік жүйені ашық сынап, КСРО-ны тарату талаптары айтылды. 1989 жылы 22 қыркүйекте қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін берген «Қазақ КСР-ндағы тілдер мен тіл саясаты туралы» Заң қабылданды. 1990 жылдың көктемінде КСРО халық депутаттарының II съезінде КОКП-ның басымдық рөлін бекіткен КСРО Конституциясының 6-бабы жойылды. Қоғамда демократия мен ерікті нарыққа бет бұру басым бола бастады. Идеологияда коммунизмге ашық қарсылықтар пайда болды.

1990 жылы КСРО-да президент қызметі, кейін барлық республикада президенттік лауазымдар қабылданды. 1990 жылы 24 сәуірде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Қазақ КСР Президенті қызметін белгіледі. Жоғары Кеңес Сессиясында Тұңғыш Президент болып Қазақстан Компартиясының Бірінші хатшысы Н.Ә.Назарбаев сайланды. КСРО республикалары бірінен кейін бірі өз егемендігі мен республикалық заңдардың одақтық заңдардан басымдығын жариялай бастады (бұл үдеріс «егемендіктер шеруі» деп аталды). 1990 жылы 25 қазанды Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Республиканың мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияны қабылдады.

Қазақстан Президентін бүкілхалықтық сайлау және Қазақстанның тәуелсіздігін жариялау. КСРО-ның ыдырауы мен Компартия ықпа-

лының толықтай құлдырауына 1991 жылғы тамыз бүлігі себеп болды. 1991 жылы 28 тамызда компартияның республика аумағындағы қызметі тоқтатылды. Басқару органдарын партия бақылауынан босату үдерісі басталды. Одақтық бағыныстағы көсіпорындар Қазақ КСР үкіметінің қарамағына берілді.

Назар аударындар! 1991 жылды 1 желтоқсанда Қазақстанда бірінші бүкілхалықтық Президент сайлауы өтті. Қазақстанның Тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды.

1991 жылғы 8 желтоқсандағы Ресей, Украина мен Беларусьтің арасындағы «Беловеж келісімі» нәтижесінде 1922 жылғы КСРО құру туралы келісімшарт жойылды. Қеңестер Одағы ресми түрде ыдырады. Үш президент Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын (ТМД) құру туралы келісімге қол қойды. 10 желтоқсан күні республиканың Жоғарғы Қеңесі Қазақ КСР-ін Қазақстан Республикасы деп өзгертуі. Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев өз лауазымын атқаруға кірісті.

Назар аударындар! 16 желтоқсанда Жоғарғы Қеңес «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық Занды жариялады. Бұл күн – Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі күні.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ұлттық мемлекеттіліктің қайта өрлеуіндегі рөлі. 1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет ретінде дамып келеді. Ұлттық мемлекеттіліктің нығаюы өз жалғасын тапты. Ұлт көшбасшысы – мемлекеттік басқарудың қазақстандық моделін қалыптастырудың факторы. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазақстандық мемлекеттілікті қайта өрлетуіндегі рөлі өте зор. Оның жүргізген сындарлы саясаты жаңа Қазақстан құрылышының тиімді құралына айналды. Президент жаңа мемлекеттік институттар құру, нарықтық экономикаға көшу, мемлекеттік тіл ұстанымдарын нығайту бойынша жұмыстарды басқарды.

90-жылдары еліміз дүниежүзілік нарыққа енуге, нарықтың тауарлар мен көрсетілетін қызметтермен толыгуына, қеңестік экономикалық байланыстардың үзілуінен туындаған экономикалық дағдарысты жоюға бағытталған нарықтық реформаларды жылдамдата жүргізді. Кейінгі реформалар экономиканың шикізаттық бағытталғандығын жоюға, көлік пен коммуникацияларды дамытуға, валюта, капитал мен жұмыс күші нарықтарының қалыптасуына бағытталды. Қазақстанның негізгі экспорттық тауарлары мұнай мен газға жоғары бағалар қалаларды абаттандыруға, жолдар салуға, әлеуметтік саланы жақсартуға, адамдардың әл-ауқаты деңгейін арттыруға көмектесті. Қазақстан экономикасы қарқынды дамыды.



1 желтоқсан – КР-ның Тұнғыш Президенті күні

Экономикалық тұрақтылық пен өсу ауқымды құқықтық базаға сүйенеді. 1993 жылы тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясы қабылданды. Екінші, қазіргі қолданыстағы Конституция 1995 жылы қабылданды (оған 1998, 2007, 2011, 2017 және 2019 жылдары түзетулер енгізілді).

Назар аударындар! Конституцияға сәйкес, Қазақстан Республикасы басқарудың президенттік-парламенттік нысаны бар унитарлық мемлекет болып табылады.

Конституция негізінде елдің жаңа құқықтық жүйесі жасалды. Конституция мемлекеттіліктің демократиялық негіздерін бекітеді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайды. Қазақстанда мемлекеттік биліктің айқын жүйесі құрылған. Президент, үкімет, парламент, сот, басқарудың атқарушы құрылымдары биліктің бірыңғай тетігін құрайды.

Қазақстан Республикасының саясатында этносаралық қатынастар саласы ерекше орын алады. Еліміз үшін этносаралық бейбітшілік пен келісімді сақтаудың және нығайтудың маңызы зор. 1995 жылы Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Ассамблея бүкілқазақстанның бірліктің бірегей моделін қалыптастыруды маңызды рөл атқарады, этносаралық келісім мен халық бірлігін нығайту үшін қолайлы жағдай жасайды. Республика азаматтарының ұлтына, тіліне, дініне қарамастан, құқықтары мен бостандықтарының теңдігі толықтай қамтамасыз етіледі. Елбасы халыққа арнаған Жолдауларында үнемі этностар арасындағы



Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев

татулықты, өзара түсіністікті сақтауға шақырады. 2017 жылы ұйымның атауы Қазақстан халқы Ассамблеясы болып өзгерілді.

1997 жылы Елбасының бастамасымен Қазақстан Республикасының елордасы Астана қаласына (бұрынғы Целиноград, Ақмола) көшірілді. Сол кезден бастап Астана өсіп, өркенде, республиканың әкімшілік қана емес, сондай-ақ мәдени орталығына да айналды.

120-дан астам мемлекетпен дипломатиялық қатынастар орнатқан Қазақстан Республикасының сыртқы саяси бағыты халықаралық қауымдастықпен ынтымақтастыққа бағытталған. Қазақстанның сыртқы саясаты көпбағыттылығымен ерекшеленеді. Қазақстан беделді халықаралық ұйымдарға мүше. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев Еуразия кеңістігінде және Орталық Азияда интеграциялық үдерістерді дамытуды жақтады, аймақта және дүниежүзінде үлкен беделге ие болды.

Қазақстан Республикасының Президенттігіне кезектен тыс сайлау. 2019 жылы 19 наурызда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы (Үлт көшбасшысы) Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің халыққа арналған үндеуінде Қазақстан Республикасының Президенті ретіндегі өкілеттігін тоқтататындығы жөніндегі шешімін жариялады. Н.Ә.Назарбаевқа Тұңғыш Президент статусын бекіткен Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, Елбасы Қауіпсіздік Қенесінің төрағасы, «Нұр Отан» партиясының төрағасы және Конституциялық Кеңестің мүшесі қызметтерін жалғастыратын болады.

Осылайша Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің тарихи міндетін орындағанда отырып, конституциялық құқына сәйкес Мемлекет басшысы қызметін өз еркімен аяқтады.



ҚР Конституциясы мен Ақорда

Мемлекет басшысы қызметін одан әрі жалғастыру мәселе сі Конституция бойынша шешілді. Мемлекетті басқару міндегі Қазақстан Республикасының Конституциясының 48-бабына сәйкес, президенттік сайлау өткенге дейін Парламент Сенатының тәрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевқа жүктелді. 2019 жылдың 21 наурызында Қасым-Жомарт Тоқаев ант қабылдай отырып, Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кірісті.

2019 жылғы 23 наурыздағы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың №6 Жарлығымен Астана қаласының атауы Нұр-Сұлтан болып өзгертилді.

2019 жылы 9 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің азаматтарына арнаған үндеуінде кезектен тыс сайлау жөніндегі өз пікірін жариялады:

Қымбатты отандастар!

Бүгін елімізге және әрқайсымызға қатысты аса маңызды Үндеу жариялап отырмын.

Еліміздің Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын 2019 жылдың 9 маусымында өткізу туралы шешім қабылдадым.

Мен бұл жауапты шешім бойынша Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевпен ақылдастым.

Парламенттің қос палата спикерімен, Премьер-Министрмен кеңестім.

Конституциялық Кеңестің келісіміне жүгіндім.

Парламенттегі партия жетекшілерімен кездестім.

Кезектен тыс сайлау туралы шешім қабылдау – өте маңызды әрі қажетті қадам.

Біз Елбасымыздың арқасында тәуелсіз, қуатты мемлекет құрдық. Қазақстан халықаралық жүйеде өзіне лайықты орнын алды. Бізді ықпалды және белді мемлекет ретінде бүкіл әлем мойындаиды.

Қазіргі таңда тарихи кезеңді бастан өткөріп отырмыз.

Жоғары билік заңды және бейбіт жолмен ауысты. Бұқіл әлем қогамдастығы осы оқиганы түсіністікпен және құрметпен қабылдады.

Мемлекет басшысы ретінде мен өзімнің міндеттімді және жауапкершілігімді терең сезінемін.

Президент лауазымына кіріскеннен бастап өнірлерді арапап жүрмін. Халықтың қоңіл қүйін жақсы білемін. Зиялыштың қауыммен, еңбек үжымдарымен, бизнес өкілдерімен, инвесторлармен, халықаралық тұлғалармен кездестім.

Біз Елбасының сара жолымен жүреміз. Халқымыз – біртұтас. Тәуелсіздігіміздің ең жоғары қызылдылығы ретінде мемлекеттіміздің іргесі мығым. Алдағы Президент сайлауды осыған дәлел болуы керек.

Сондықтан елдегі қогамдық-сағаси келісімді қамтамасыз етіп, алға басу үшін, әлеуметтік-экономикалық мақсат-міндеттерді лайықты жүзеге асыру үшін бізге айқындық қажет. Оның үстіне, әлемдегі ахуал бұлдыңғыр болып тұр. Бұл Отанымыздың қауіпсіздігіне сын-қатер әкелуі мүмкін.

Ішкі және сыртқы саясаттагы сабактастық пен тұрақтылықты сақтап, Елбасы ұсынған әлеуметтік бағдарламаларды ойдағыдан сәтті әрі тиімді іске асыруымыз керек.

Ол үшін аталған тағдырлы шешімді қабылдадым.

Мұндай шешім тек халықтың тікелей еркімен сайлауда қабылдануы қажет.

Қазақстан – демократиялық мемлекет. Президент халықтың таңдауымен сайланады.

Мен, Мемлекет басшысы ретінде, сайлаудың таза, ашық әрі әділ өтуіне кепілдік беремін! Бұл – мениң берік ұстанымым!

Алдымызда зор міндеттер тұр. Мен халқымызга, яғни Сіздерге сенемін.

Қадірлі отандастар!

«Алтая ала болса, ауыздагы кетеді, төртеу түгел болса, төбебедегі келеді» дейді дана халқымыз.

Алдағы сайлауга баршаңызды барынша жауапкершілікпен қарастырауга шақырамын.

Еліміздің келешегі, әр отбасы мен әр азаматтың тағдыры Сіздердің шешімдерінізге тікелей байланысты!

2019 жылы 9 маусымда өткен кезектен тыс сайлауда Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, алдағы 5 жыл мерзімге ҚР Президенті болып сайланды.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін қалпына келтіру – тарихи үдерістің заңды нәтижесі. XVIII–XIX ғасырларда мемлекеттік тәуелсіздігін жоғалтқан қазақ этносы жер бетінен жоғалып кеткен жоқ. Ұлт-азаттық курес ұлттың мәдени-генетикалық кодын сақтауға көмектесті. Тіпті кеңестік уақыттағы көшпелілік өркениет негіздерін жоғалтуға және орасан демографиялық шығындарға байланысты қасірет қазақ халқының сағын сындырған жоқ. 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қазақ халқының ұлттық тәуелсіздікке деген үмтілілік күшті екендігін көрсетті. Қазақстанның тәуелсіздігі заңды құбылыс болып табылады. КСРО құрамындағы Қазақ КСР-ның шегаралары қазақтардың этникалық аумағының негізінде құрылды. Бұқіл кеңестік кезеңде республиканың басқа этностары қазақтардың айналасына топтасты. Еліміздегі мемлекетті құраушы ұлт – қазақтар. Қазақстанда мекендейтін барлық этнос қазақ тіліне, діліне, мәде-

ниетіне, салт-дәстүрлөрі мен салттарына құрметпен қарайды. Бұл қазақ мемлекеттілігінің қайта өрлеуін білдіреді.

Қазақстан Республикасы қазақ мемлекеттілігінің дәстүрін мұраға алды, бірақ ол ортағасырлық Қазақ хандығына ұқсамайды. Бүгінгі Қазақстан – экономикалық және мәдени өлеуеті үлкен, тұрақты дамушы нарықтық экономикасы және жаңа инновациялық технологиялары бар заманауи зايырлы құқықтық мемлекет.

Корытынды. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі ресми түрде қалпына келтірілді. Тәуелсіз даму жылдарында Қазақстан елеулі жетістіктерге жетті: қазақ мемлекеттілігі қайта өрледі, президенттік-парламенттік унитарлық мемлекет моделі бойынша мемлекеттік басқарудың заманауи институттары жасалды; елдің жаңа Конституциясы мен оған негізделген заңнама қабылданды; маңызды реформалар жүргізілді; нарықтық экономика жасалды және макроэкономикалық тұрақтылыққа, берік халықаралық жағдайға қол жеткізілді; мемлекеттегі этносаралық тұрақтылық сақталды; ұлттың мәдени-генетикалық кодын қалпына келтіру мақсатымен қазақ тілі мен мәдениетінің беделі көтерілді. Қазақстан заманауи мемлекетке айналды. Жаңа тәуелсіз Қазақстанның құруда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев орасан еңбек сіңірді.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қайта қуру кезеңдерін атаңдар. Қазақстандағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қай кезеңде өтті?
2. КСРО-да жариялышықты жариялаудың қандай салдары болды?
3. 1991 жылы желтоқсанда қандай маңызды оқиғалар орын алды?
4. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік құрылым туралы өнгімелендер. Қазақстан Республикасында биліктің қандай жүйесі қалыптасты?
5. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстанның қалыптастырудагы рөлін сипаттаңдар.

Кестемен жұмыс.

КСРО-ның ыдырауы мен Қазақстан тәуелсіздігін жариялауга өкелген 1989–1991 жылдардағы негізгі оқиғалардың кестесін жасаңдар.

Өлкетану бойынша тапсырма (шагын топтарға арналған).

Тәуелсіздік кезеңінде өз қалаңың (облысындың) дамуы (экономика, сөүлет өнері, коммуникациялар, мәдениет) туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. КСРО-дағы жүйелік дағдарыс неден көрінді? Қалай ойлайсындар, Қенестер Одағы неліктен ыдырады?
2. Заманауи қазақ мемлекеттілігі кеңестік мемлекеттілікten қашшалықты ерекшеленеді? Мемлекеттіліктің бұл екі үлгісін не жақындастырады?

§ 51-52. Мемлекеттік стратегиялар және Қазақстан Республикасының даму бағдарламалары

Бүгінгі сабакта:

- стратегиялық жоспарлаудың мәні;
- ортамерзімді және ұзақмерзімді стратегиялар;
- 2050 жылға дейінгі дамудың негізгі басымдықтары мен мақсаттары;
- мемлекеттік және экономикалық дамудың мемлекеттік бағдарламалары туралы білеміз.

Қазақстандық жаңғыру үлгісінің ерекшелігі – оның экономикалық реформалардан басталуында. Нарықтық реформалардың заңнамалық іргетасы қаланды, күшті мемлекеттік биліктің нарықтық экономиканы және демократиялық қоғамды құра алатыны дәлелденді. Мемлекеттің экономикалық саясаты жалпыұлттық мұдделерде нарықтық күшті пайдалануға бағытталған. Елімізде экономикадағы жеке сектордың дамуы үшін қолайлы жағдай жасалды. 700 мыңдан астам шағын және орта кәсіпкерлік жұмыс істейді. Нарықтық экономиканың мемлекет пен мемлекеттік-жекеменшік өріптестіктің белсенді рөлін көздейтін тиімді үлгісі қалыптасты. Шикізат ресурстарын сатудан түсетін табысты жинақтайтын ұлттық қор құрылды. Ұлттық қор дүниежүзілік дағдарыстардың экономикаға теріс өсерін төмендетуге көмектеседі, экономикалық және әлеуметтік дамудың негізгі бағдарламаларының орындалуын қамтамасыз етеді.

Қазақстанның мемлекеттік саясатында: «Егеменді мемлекет ретінде Қазақстанның орнығу және даму стратегиясы» (1992 ж.); «Қазақстан – 2030»; «2020 – көшбасшылыққа бастайтын қазақстандық жол», ұзақмерзімді «Қазақстан – 2050» Стратегиясы басымдыққа ие болды. Ұзақмерзімді әлеуметтік-экономикалық стратегияларды өзірлеу ұлттық дамудың орнықтылығын арттырады.

«Қазақстан – 2030» Стратегиясы (1997 ж.). Стратегияның қабылдануы Қазақстанның гүлденген мемлекет құруға ұмтылуының бастамасы болды. Бағдарламада ұзақмерзімді мақсаттар баяндалды: 1) ұлттық қауіпсіздік; 2) ішкі саяси тұрақтылық; 3) шетелдік инвестициялардың жоғары деңгейі бар дамыған нарықтық экономика негізінде экономикалық өсу; 4) Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты; 5) әнергетикалық ресурстар; 6) инфрақұрылым; 7) кәсіпқой мемлекет.

Кілт сөздер:

- тарих
- өркениет
- тарихқа жүйелі талдау
- әлеуметтік прогресс
- формация
- тап
- капитализм
- экономикалық детерминизм
- модернизация
- аграрлық қоғам
- индустріалдық қоғам



«Қазақстан – 2030» Стратегиясы
(1997 ж.)

секторын несиелеу деңгейі бойынша Қазақстан Республикасы бұрынғы кеңестік елдердің ішіндегі көшбасшылардың біріне айналды.

«2020: көшбасшылықда бастайтын қазақстандық жол» стратегиялық жоспары (2010 ж.). 2008 жылғы дүниежүзлік экономикалық дағдарыс аясында қабылданған бұл стратегиялық жоспарды іске асыру нәтижесінде Қазақстан 2020 жылы: 1) әлемдік дағдарыстан сан-салалы экономикасы мен жаңа экономикаға белсенді тартылған халқы бар, неғұрлым күшті және бәсекеге қабілетті елге айналуы; 2) дүниежүзіндегі неғұрлым бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енуі; 3) сан-салалы экономиканың дамуы үшін қажетті адам ресурстарына ие болуы; 4) қажетті инфрақұрылымы болуы тиіс. Оның негізгі міндеттері 2018 жылды орындалған, қалған міндеттер мемлекеттік бағдарламалар арқылы іске асырылып келеді. Бұл жоспардың орнына 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары қабылданды.

«Қазақстан – 2050» Стратегиясы. 2012 жылды желтоқсанда Елбасы Н.Ә.Назарбаев ұзақмерзімді «Қазақстан – 2050» Стратегиясын жариялады. Ол Қазақстанның алдына жаңа мақсат-міндеттер белгіледі:

мықты мемлекет, дамыған экономика мен жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құры.

2050 жылға қарай Қазақстан дүниежүзінің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі тиіс. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін Стратегия жеті ұзақмерзімді басымдықты жүзеге асыруды көздейді: 1) жаңа бағыттың экономикалық саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым



Инновациялық даму



Астана экономикалық форумы

алу принципіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм; 2) көсіпкерлікті – ұлттық экономиканың жетекші күшін жан-жақты қолдау; 3) әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдіктер және жеке жауапкершілік; 4) білім және көсіби машина – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары; 5) мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту; 6) дәйекті және болжамды сыртқы саясат – ұлттық мұдделерді ілгерілету мен аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті нығайту; 7) жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпүлтты және көпконфессиялық қоғамымыз табысының негізі.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары (2018 ж.) ұзакмерзімді «Қазақстан – 2050» Стратегиясын іске асыру шенберінде қабылданды. 2017 жылдың бас кезінде Елбасы Н.Ә.Назарбаев жариялаған елдің Үшінші жаңғыруы үдерісін бастады. Жоспардың басты мақсаты – адамдардың әл-ауқатын Экономикалық ынтымақтастық және даму үйімы елдерінің деңгейіне дейін арттыруға бастайтын экономиканың сапалы және орнықты дамуы. Стратегиялық жоспар елдің экономикасы мен әлеуметтік өмірінде 2025 жылға дейінгі кезеңде жүзеге асырылатын жеті аса маңызды реформа мен жеті басымдыққа ие саясаттың төңірегіне құрылған. Елдің дүниежүзіндегі дамыған отыз мемлекеттің қатарына ену жолындағы прогресін өлшеу үшін негізгі көрсеткіштері белгіленді.

«Қазақстан — 2050» стратегиясының логотипі



Қазақстан – 2050
Біздің
күш-кушымыз

Логотип белгісі:
Бір-бірімен қылышсан жартылай мелдір сәулелер деңгелек форма құрайды. Логотип белгісінде мынадай элементтер көрініс тапқан: шашырақ және кіз үйдің ерілген қабыргасы тәрізді дәстүрлі қазақ мәдениеті, сондай-ақ қазақстандық халықтың басты жетістігі халық бірлігі мен топтасқандығын сипаттайтын қол алысу образы бейнеленген.

логотип жаузы:

Жау логотиптің мағынасына қарай қолданылуына орай артурлі болуы мүмкін.

Қазіргі кезде «Қазақстан — 2050» стратегиясында 7 негізгі бағыт бар. Олардың әрқайсысына өзіндік бірегей түс берілген. «Қазақстан — 2050» стратегиясы ұзақ уақытқа есептелген. Сондықтан басындықтар бағыттары тізімі (түстері де) уақыт өткен сайын кеңеңе бермек.

Институционалдық
даму (басқару)



Энергетикалық секторды
дамуы (басқару)



Жасыл есім, жасыл
экономика (экология)



Заманауы ғылымды қажетсінетін
экономиканы қалыптастыру
(ғылымды қажетсінетін экономика)

Адами капиталды
дамуы (адамдар)



Урбанизация, аймақтық даму
және орталықсыздандыру
(урбанизация)



Аймақтық және халықаралық
ықпалдастық (ықпалдастық)



Дамудың ауқымды және ұзақмерзімді стратегияларынан бөлек, Қазақстанда экономикалық және әлеуметтік саланы қамтитын, неғұрлым тар салаларда нақты мақсаттар қоятын мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялар қабылданды. Білім беруге, технологиялық дамуға, инновацияларға, ақпараттық технологияларға, энергиялық-экологиялық қауіпсіздікке, экономиканы салаландыруға ерекше орын берілді.

Білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (2010 ж.). 2014 жылды бағдарламаға балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен қамтамасыз ету бойынша «Балапан» бағдарламасы енгізілді. Мақсаты – білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, сапалы білімнің барлығы үшін қолжетімділігін қамтамасыз ету. Оның міндеттеріне мыналар жатады: педагог беделі мен мәртебесін көтеру, 2020 жылға қарай балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен 100 пайыз қамту, мемлекеттік тапсырыстар бойынша оқыған және мамандығы бойынша жұмысқа орналастырылған жоғары оқу орындарын бітірушілер үлесін 80 пайызға дейін арттыру, дүниежүзіндегі үздік университеттер рейтингісінен енетін жоғары оқу орындарының санын арттыру.

«Ақпаратты Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы (2013 ж.). Бағдарламаның мақсаты – ақпараттық қоғамға өту үшін жағдайлар жасау. Негізгі міндеттері: мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету, ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қолжетімділігін қамтамасыз ету, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы үшін ақпараттық орта жасау, отандық ақпараттық кеңістікті дамыту. Бағдарлама бойынша, 2020 жылды Қазақстан Бүкіләлемдік банктің Doing Business рейтингісінде алғашқы 35 елдің тізімінде болуы тиіс; Қазақстан Республикасының «электрондық үкімет» индексі (БҮҮ-ның әдістемесі бойынша) алғашқы 25 елдің

ішінде болуы; интернетті пайдаланушылар саны халықтың 75 пайызын; сандық теле-радиохабарлар таратумен қамту 95 пайызын құрауы тиіс.

Индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы (2014 ж.). Бағдарлама өндеші өнеркәсіптің салалануы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Бұл бағдарламаны іске асыру нәтижесінде 2019 жылға қарай Қазақстан өндеші өнеркәсіп өндірген өнім көлемін 43 пайызға арттыруға қол жеткізеді.

«Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» инфрақұрылымдық даму бағдарламасы (2015 ж.). Бұл мемлекеттік бағдарлама 2015–2019 жылдарға арналған. Оның мақсаты – тиімді инфрақұрылым жасаудың көмегімен елдің макроөндірлерін интеграциялау жолымен бірыңғай экономикалық нарық қалыптастыру, сондай-ақ экономиканың жекелеген секторларын қолдау. Бағдарламаның негізгі міндеттері: тиімді көліктік-логистикалық инфрақұрылым құру, индустриялық және туристік инфрақұрылымды дамыту, энергетикалық инфрақұрылымды нығайту, азаматтарға арналған түрғын үйдің қолжетімділігін арттыру, білім беру саласы инфрақұрылымын дамыту, отандық машина жасау мен экспортқа қолдау көрсету. 2019 жылы ЖІӨ-ні 2014 жылмен салыстырғанда 15,7 пайызға ұлғайту жоспарланған.

Денсаулық сақтауды дамытудың «Денсаулық» жоспары (2016 ж.) 2016–2019 жылдарға есептелген. Жоспардың мақсаты – халықтың денсаулығын нығайту. Негізгі міндеттері: қоғамдық денсаулық сақтау жүйесін дамыту, аурулардың алдын алу және олармен күресті жетілдіру, денсаулық сақтау жүйесін қаржыландыруды арттыру. 2020 жылға қарай өмір сүру ұзактығының деңгейін 73 жасқа дейін ұлғайту, халықтың медициналық көмек сапасына қанағаттану деңгейін 46 пайызға дейін арттыру жоспарлануда.

Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасы (2011 ж.). Бағдарламаның мақсаты – ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде мемлекеттік (қазақ) тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты. Бағдарламаның міндеттері: мемлекеттік тілді оқытудың өдіснамасын жетілдіру, мемлекеттік тілдің қолданысын және тілге сұранысты арттыру, қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелуе, тіл мәдениетін жетілдіру, Қазақстанда тілдік әралуандылықты сақтау, ағылшын және басқа да шетел тілдерін оқып-үйрену. Бағдарлама негізінде 2020 жылға қарай ересектердің 95 пайызы «Қазтестті» тапсыру нәтижелері бойынша мемлекеттік тілді менгеруи тиіс. Мектеп бітірушілердің 100 пайызы қазақ тілін В1 деңгейінде белгілеуден болады. Халықтың 15 пайызы үш тілді – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін менгереді. Үш тілді тендей менгеруге бағыт алу Қазақстан азаматтарының жаһандық дамуға қатысуын көздейді.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының экономикалық және өлеуметтік саясаты нарықтық күшті жалпыұлттық мұдделерге пайдалануға бағытталған. Дағдарысты еңсеруге және орнықты дамуға өту ұзақмерзімді даму бағдарламаларының мақсат-міндеттері мен оларға қол жеткізу жолдарын анықтаудан басталады. Бүгінде стратегиялық тәсілдер ұзақмерзімді үлттық мұдделерге бағытталған саясатты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасын іс жүзінде орындау Қазақстанның болашаққа ұмтылысына жағдай жаһайтын жетістіктерді анықтайды. 2025 жылға дейінгі стратегиялық жоспарларды жүзеге асыру ел экономикасының сапалы өсуі нәтижесінде азаматтар өл-ауқатының елеулі артуына әкеледі. 2050 жылға қарай Қазақстан дүниежүзіндегі ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына өтуі тиіс.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасы туралы әңгімелендер. Оның орындалуы (негізгі көрсеткіштер бойынша) неліктен «қазақстандық керемет» туралы айтуға мүмкіндік берді?
2. «2020: көшбасшылыққа бастайтын қазақстандық жол» стратегиялық жоспары неге бағытталған?
3. «Қазақстан – 2050» Стратегиясының негізгі мақсаттары мен басымдықтары қандай?
4. Қазақстанда білім беруді дамытуға байланысты қабылданған мемлекеттік бағдарламалар туралы әңгімелендер. Неге мемлекет білім беруге көп көңіл бөледі?
5. Стратегиялық бағдарламаларда: инновацияларға, экологияға, адам капиталына неліктен баса назар аударылатынын айтындар.

Шағын топтарға арналған тапсырма.

«Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары» (жеті реформа мен жеті саясатты ашу) туралы таныстырылым дайындандар.

Күрделі тапсырма.

Қалай ойлайсындар, қазіргі жастарға ең аз дегенде үш тілді білу не үшін қажет? Неліктен қазақ, ағылшын және орыс тілдері таңдалды?